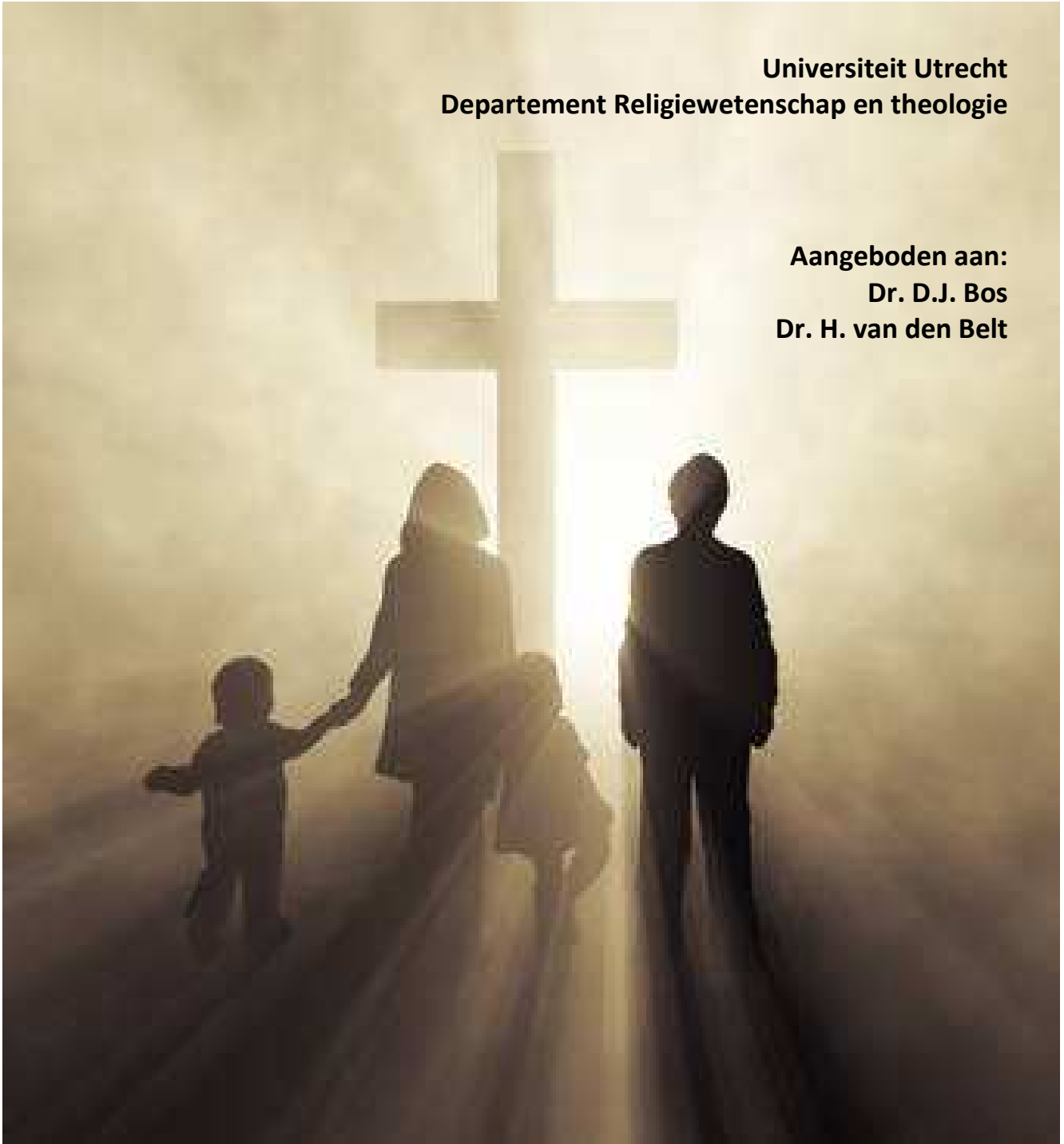

'Uw Koninkrijk kome'

Een vergelijking tussen evangelische, reformatorische en orthodox-gereformeerde eindtijdverwachtingen in Nederland

Universiteit Utrecht
Departement Religiewetenschap en theologie

Aangeboden aan:
Dr. D.J. Bos
Dr. H. van den Belt

Paulina Dorsman-Born (3112993)
juni 2012

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1. Inleiding	4
1.1. Probleemstelling	4
1.2. Onderzoeksopzet	6
1.3. De tijdschriften.....	7
2. De vormgeving van hedendaagse eindtijdverwachtingen	9
2.1. Enkele begrippen verklaard	9
2.2. De eindtijd vanaf Christus	11
2.3. Moderne eindtijdbewegingen.....	14
2.4. Hedendaagse eindtijdverwachtingen in Nederland: een voorgeschiedenis.....	17
2.5. Conclusie	17
3. Eindtijdverwachtingen in de evangelische beweging	19
3.1. De tijdschriften.....	21
3.2. Visie op de eindtijd.....	21
3.3. Tekenen des tijds	24
3.4. Israël.....	26
3.5. De eeuwwisseling.....	26
3.6. Conclusie	27
4. Eindtijdverwachtingen in de reformatorische gezindte	29
4.1. De tijdschriften.....	30
4.2. Visie op de eindtijd.....	31
4.3. Tekenen des tijds	33
4.4. Israël.....	34
4.5. De eeuwwisseling.....	35
4.6. Conclusie	36
5. Eindtijdverwachtingen in de orthodox-gereformeerde kring	38
5.1. De tijdschriften.....	39
5.2. Visie op de eindtijd.....	39
5.3. Tekenen des tijds	42
5.4. Israël.....	44
5.5. De eeuwwisseling.....	45
5.6. Conclusie	46
6. Conclusie	47
6.1. Samenvattend	47
6.2. Functies van eindtijdverwachtingen	49
7. A short summary in English	54
8. Bibliografie.....	56

Voorwoord

De voorliggende tekst is die van mijn masterscriptie ter afronding van mijn master Religies in hedendaagse samenlevingen aan het Departement Religiewetenschap en Theologie van de Universiteit Utrecht. Na zes jaar aan de Universiteit Utrecht gestudeerd te hebben, betekent deze voor mij zowel een begin- als een eindpunt. Allereerst is het eindpunt om het een periode van ruim zes studeren zal afsluiten. In september 2006 ben ik begonnen met de bachelor Taal- en Cultuurstudies. Daarna volgden nog de bachelor Godgeleerdheid, de master Religies in hedendaagse samenlevingen en de master Leraar Voorbereidend Hoger Onderwijs Godsdienst/Levensbeschouwing. Het is dus tevens een beginpunt: het is voor mij het moment om de arbeidsmarkt te betreden en al de opgedane kennis, vaardigheden en levenservaring in de praktijk te gaan brengen.

Deze scriptie gaat over eindtijdverwachtingen onder protestanten in Nederland. De 'extreme' verhalen over eindtijdverwachtingen hebben mij geïntegreerd, en nog steeds. Vanaf de periode vlak voor de eeuwwisseling lijken steeds meer verhalen van een naderend einde voor te komen. Er wordt ingespeeld op gevoelens van dreiging en angst en veel mensen blijken hier vatbaar voor te zijn. Vaak lijken deze verhalen zich alleen ver buiten de Nederlandse grenzen af te spelen. Dat dit niet het geval is, bleek uit een uitzending van *Netwerk* op 20 november 2008 over een groeiende groep 2012-aanhangers in Nederland. Patrick Geryl is leider van de 2012-beweging in Europa en bereidt mensen voor op een komeet die de aarde zal raken en daardoor grote natuurrampen zal veroorzaken. Deze uitzending heeft mij aan het denken gezet over in hoeverre eindtijdscenario's ook gemeengoed zijn onder hedendaagse protestanten in Nederland.

Na de bachelorcursus 'Fundamentalisme en de moderne tijd' en de mastercursus 'religieus fundamentalisme' begon ik me steeds meer te interesseren voor eindtijdverwachtingen, die in de volksmond vaak tot het fundamentalistische gedachtegoed worden gerekend. Maar is dit eigenlijk wel zo terecht? In hoeverre speelt de gedachte bij 'gewone' christenen dat het einde van de wereld snel nadert? En wat staat er volgens deze opvattingen dan precies met de aarde te gebeuren? Nadat ik ook in bladen als *EO-Visie* en *Insite* steeds meer artikelen over het 'naderende einde' of over 'de tekenen des tijds' zag verschijnen, werden deze vragen voor mij aanleiding om ze te gaan onderzoeken. Met behulp van Dr. David Bos kreeg mijn onderzoeksofzet steeds meer vorm. In de inleiding is mijn exacte onderzoeksofzet te lezen en leg ik ook bepaalde keuzes voor deze ofzet toe. Mijn dank gaat uit daarom uit naar Dr. Bos, die mij van kritische noten voorzag gedurende het schrijfproces. Tevens gaat mijn dank uit naar mijn man, familie en vrienden die mij op allerlei mogelijke manieren ondersteund hebben.

Paulina Dorsman-Born

Utrecht, juni 2012

1. Inleiding

Heden ten dage zijn berichten over religieuze leiders die 'het einde der tijden' aankondigen een bekend verschijnsel. Een voorbeeld van een dergelijke eindtijdverwachting is een, vooral door New Agers aangehangen, interpretatie van de Maya-kalender.¹ Volgens deze interpretatie zal de wereld op 21 december 2012 vergaan. De Maya's zijn Indianen uit Zuid-Amerika en zij hadden ver voor de Westerse jaartelling een eigen kalender samengesteld. De langstlopende kalender zal op eerdergenoemde datum ten einde lopen. Moderne mayapriesters voorzien op deze dag wereldwijde rampen. Deze ideeën worden internationaal gezien door veel mensen omarmd. Niet iedereen gelooft letterlijk in de ondergang van de wereld, maar veel aanhangers denken dat op deze dag een nieuw spiritueel tijdperk aanbreekt.² Ook in het hedendaagse christendom vinden eindtijdverwachtingen veel gehoor. Eindtijdverwachtingen onder christenen zijn zo oud als het christendom. Eindtijdverwachtingen zijn namelijk eigen aan het christendom vanwege het lineaire geschiedbeeld dat christenen hanteren. Omdat de wereld door God is begonnen, moet de wereld ook met Gods hulp aan zijn einde komen, is de heersende gedachte. Vanaf het vroege christendom was er al sprake van het idee dat de wereld zich in haar laatste fase bevond en dat een dramatische ontknoping van de wereld nabij was.³

Afgelopen jaar haalde de Amerikaanse predikant Harold Camping alle internationale media, doordat hij het einde van de wereld op 21 mei 2011 om 18.00 uur had voorspeld. Massa's mensen waren naar Times Square in New York gekomen om dit moment af te wachten, maar het ging voorbij zonder dat er een grote verandering plaatsvond. Voor velen was dit een grote opluchting, voor anderen een zware deceptie.⁴ Al snel voorspelde dominee Camping een nieuwe datum, want hij had naar eigen zeggen een fout gemaakt bij de berekening. De nieuwe datum waarop de wereld zou vergaan was 21 oktober 2011, maar ook deze dag ging voorbij als ieder ander. Ook in Nederland zijn deze uitgesproken eindtijdverwachtingen niet een geheel onbekend verschijnsel. Op 21 juni 2011 zond de Evangelische Omroep (EO) een programma uit waarin aandacht werd besteed aan 'De wachters van de Nacht'. Dit is een groep eindtijdgelovigen die zich terugtrekken in Aalten onder leiding van Karin Houwers. Houwers zegt dat God tot haar heeft gesproken dat Nederland overspoeld zal worden door een vloedgolf. Aalten ligt echter hoog genoeg en zal daarom als enige plaats gespaard blijven. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van eindtijdverwachtingen die heden ten dage voor bepaalde groepen mensen van betekenis zijn. Deze eindtijdverwachtingen zijn echter niet representatief voor een meerderheid van de christelijke wereldbevolking. Veel christenen geloven op geheel eigen wijze in een naderende eindtijd.

1.1. Probleemstelling

Naast de bovengenoemde excessen in eindtijdverwachtingen, is het voor velen onbekend dat ook 'de doorsnee burger' in Nederland een eindtijdverwachting heeft. We moeten ons volgens antropoloog en socioloog Philip Lamy van bewust zijn dat eindtijdvoorstellingen in onze Westerse cultuur zijn

¹ R. Nanninga, '21-12-2012/13.0.0.0. Het einde van de Maya-kalender', in: *Skepter 1* (2008).

² Kerkredactie, 'Groeiende aandacht voor 2012-beweging', *Reformatisch Dagblad*, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/groeiende_aandacht_voor_2012_beweging_1_248159, Laatste wijziging 29 februari 2008, Bezoekt op 7 juni 2011.

³ W. Otten, 'Eschatologie en eindtijdverwachting in de vroege kerk tot aan het jaar 1000', in: G. C. den Hertog en S. Schoon (red.), *Messianisme en eindtijdverwachting bij joden en christenen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006) 109.

⁴ NOS, 'Teleurstelling over uitblijven apocalyps', <http://nos.nl/artikel/242328-teleurstelling-over-uitblijven-apocalyps.html>, laatste wijziging 22 mei 2011, Bezoekt op 7 juni 2011.

ingeburgerd en niet alleen onderdeel zijn van een 'vreemde en verre' subcultuur.⁵ Eindtijdverwachtingen zijn aan de orde van de dag en komen tot ons in de vorm van films, strips, boeken, et cetera. De basis van dit eindtijdgeloof is door het christendom in onze cultuur gelegd. Het is de Bijbel die spreekt over een naderende eindtijd met name in het laatste boek, Openbaringen. Dit spreken van God tegen Johannes over beelden die je in de eindtijd kunt verwachten, is voor veel christenen aanleiding om hier toch niet geheel aan voorbij te gaan. Ook Jezus zelf sprak volgens Mattheüs 24 over tekenen van het naderende einde die we in de gaten moeten houden. De Bijbel wordt echter op verschillende wijze geïnterpreteerd en daarom kunnen ook de ideeën over de eindtijd uiteenlopen. Er zijn volgens theoloog en socioloog Hijme Stoffels grofweg drie manieren te onderscheiden waarop christenen omgaan met de eindtijd. Er zijn christenen die zeggen dat het einde eens zal aanbreken. Voor hen is de eindtijd geen levende verwachting en is daarom nauwelijks van invloed op hun handelen in het heden. Daarnaast zijn er christenen die het einde concreet verwachten, maar hierbij geen concrete datum voor ogen hebben. Deze groep zien hedendaagse rampen en gebeurtenissen vaak als tekenen des tijds. Zij zeggen: 'Het is nog niet te laat, maar de tijd gaat wel dringen.' Een voorbeeld hiervan is dominee Orlando Bottenbley van de vrije Baptistengemeente te Drachten. Hij heeft voorspeld dat Jezus binnen 25 jaar terug zou komen, maar heeft hiervoor geen concrete datum aangewezen. Een andere houding ten opzichte van de eindtijd onder christenen is de verwachting dat Jezus op een vooraf bepaalde datum terug zal komen. Er worden concrete voorspellingen gedaan. Hieraan ligt ten grondslag dat bepaalde situaties als reëel worden gezien en zijn daarom volgens de gelovigen ook reëel in hun consequenties. In Nederland kunnen we Wim Griffioen uit Waddinxveen als voorbeeld van deze houding noemen. Hij en een aantal volgelingen hebben zich georganiseerd in een sekte met de naam *Stichting Immanuel*. Er waren geruchten dat hij op 14 april 1996 met een aantal volgelingen naar Jordanië wilde gaan om daar de 'dag des oordeels' af te wachten. Familieleden vreesden destijds dat ze op deze datum een massale zelfmoordactie op touw wilden zetten om zo te ontkomen aan deze oordeelsdag.⁶

Volgens theoloog Anton Houtepen zijn hiergenoemde verlangens, dat God plotseling in zal grijpen in de geschiedenis, zeldzaam in de Westerse cultuur aan het eind van het tweede millennium. Ze zijn voorbehouden aan kleine sektarische groepen.⁷ Ze lijken dan ook totaal niet representatief voor eindtijdverwachtingen onder christenen in Nederland. Het is echter belangrijk om stil te staan bij het feit dat dominee Orlando Bottenbley voorganger is van een grote baptistengemeente in Drachten en dus een hele groep Nederlandse gelovigen lijkt te representeren. Maar betekent een dergelijke opvatting van een dominee eigenlijk wel dat zulke eindtijdverwachtingen gemeengoed zijn onder baptisten in Nederland? Bij het voorbeeld van Wim Griffioen is opvallend dat zijn volgelingen afkomstig waren uit de Gereformeerde Gemeente en de Gereformeerde Bond binnen de toenmalige Hervormde kerk (Nu: de Protestantse Kerk in Nederland). Kan je hieruit iets concluderen over de eindtijdverwachtingen van behoudende protestanten? Daarom wil ik in dit onderzoek mijn aandacht richten op de behoudende protestantse gelovigen in Nederland. In hoeverre speelt de eindtijd een rol in het geloof van deze gelovigen? Wordt er in zijn geheel niet over gesproken of is er sprake van een levende verwachting? Daarom heb ik mijn probleemstelling als volgt geformuleerd: In hoeverre

⁵ A. van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen* (Kampen: Kok, 2000) 183.

⁶ Auteur onbekend, 'Volgelingen Waddinxveense sekteleider misschien voor zelfmoordactie naar Jordanië', Trouw, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2708435/1996/03/25/Volgelingen-Waddinxveense-sekteleider-misschien-voor-zelfmoordactie-naar-Jordanie.dhtml>, Laatste wijziging 25 maart 1996, Bezocht op 21 februari 2012.

⁷ A. Houtepen, 'Apocalypticism and the kingdom of God. Christian eschatology and the 'pursuit' of the millennium'', in: *Exchange*, vol. 28:4 (Leiden: Brill NV, 1999) 296.

verschillen eindtijdverwachtingen onder evangelische, reformatorische en orthodox-gereformeerde christenen in Nederland in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog tot en met het begin van de 21ste eeuw?

Voor dit onderzoek maak ik gebruik van een typologie van behoudende protestanten in Nederland, ontwikkeld door David Bos voor zijn onderzoek betreft opvattingen over homoseksualiteit binnen het protestantisme in Nederland.⁸ Deze typologie maakt onderscheid tussen een orthodox-gereformeerde, een reformatorische en een evangelische kring in Nederland. Tot de orthodox-gereformeerde kring behoren de Nederlands gereformeerde Kerken (NGK), de Vrijgemaakte Gereformeerde Kerken (VGK) en de Christelijk Gereformeerde Kerken (CGK). De reformatorische kring omvat de Gereformeerde Gemeenten en de bondsgemeenten binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Deze laatstgenoemde betreft de rechtse en behoudendere stroming binnen de PKN. De evangelische kring omvat naast de evangelische gemeenten, ook de baptistengemeenten en de pinkstergemeenten. De verschillen tussen deze groepen protestanten in Nederland, zitten vooral in de plaats die zij het geloof geven in hun leven. Bos wijst in zijn onderzoek drie oriëntatiepunten aan: de kerk en haar geloofsleer, het gelovig innerlijk en de ongelovige buitenwereld. Evangelische protestanten leggen nadruk op de individuele beleving van hun geloof en het uitdragen hiervan in de buitenwereld. Orthodox-gereformeerden en reformatorische protestanten vinden daarentegen de geloofsleer erg belangrijk. De orthodox-gereformeerden koppelen deze geloofsleer echter aan een sterke gerichtheid op de buitenwereld, terwijl reformatorischen eerder neigen tot 'wereldmijding'.⁹ Er zijn ook overeenkomsten tussen deze drie groepen in het Nederlands protestantisme aan te wijzen. Zo beschouwen alle drie de kringen de Bijbel als het gezaghebbende Woord van God. Ze tenderen naar een letterlijke interpretatie van de Bijbel, maar je ziet duidelijke verschillen. Deze zijn naar verwachting ook van invloed op de manier waarop deze protestantse groepen omgaan met eindtijdverwachtingen.

1.2. Onderzoeksopzet

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, wil ik in het eerste hoofdstuk nader ingaan op een aantal ideeën omtrent eindtijdverwachtingen. Hoe is de apocalyptiek ontstaan en wat voor ideeën bestaan er zoal binnen het christendom omtrent de eindtijd? Dit zal slechts beperkt aan bod komen in het volgende hoofdstuk, aangezien ik me in dit onderzoek niet ten doel heb gesteld om volledig te zijn over de geschiedenis van eindtijdverwachtingen. Ik zet slechts uiteen wat noodzakelijk is om opvattingen zoals die in Nederland heersen, te kunnen doorgronden en in hun context te kunnen begrijpen. Achtereenvolgens komen opvattingen over de eindtijd bij de reformatorische, orthodox-gereformeerde en evangelische gelovigen aan bod. Voor deze drie groepen zal ik ingaan op de volgende vragen: Wat is de visie op de eindtijd zoals die binnen de groep wordt gehanteerd? Is er sprake van zichtbare 'tekenen des tijds' en zo ja, welke 'tekenen des tijds' onderscheidt men? Welke plaats krijgt Israël toebedeeld in de eindtijdverwachting? Is er sprake van een veranderende houding ten opzichte van de eindtijd in de periode voorafgaand aan de eeuwwisseling? Door de eerste vraag hoop ik een algemeen beeld te kunnen schetsen van de visie op de eindtijd zoals die in de desbetreffende groep wordt gehanteerd. Daarnaast wil ik aandacht besteden aan de tekenen des tijds, omdat deze een indicatie geven van de manier hoe er om wordt gegaan met de actualiteit. Onderwerpen als Israël en de eeuwwisseling worden door gelovigen vaak in verband gebracht met

⁸ D. Bos, *De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland 1959-2009* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2010) 7-14.

⁹ *Ibidem*, 13.

de eindtijd. Zo is de kerk zich de afgelopen decennia in toenemende mate gaan bezighouden met het Oude Testament en met name Israël. Men voelt zich min of meer gedwongen om zich meer over dit thema uit te spreken door de gruwelheden van de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ Voorafgaand aan de wisseling van het millennium hoorden je in Nederland veel doemscenario's. Problemen met computers zouden optreden en andere 'rampen' werden voorzien. Speelde deze eeuwwisseling ook een rol in eindtijdverwachtingen?

De hoofdvraag met bijbehorende deelvragen kunnen uiteraard niet zonder bronnenmateriaal worden beantwoord. Het bronnenmateriaal waar dit onderzoek op stoelt, zijn tijdschriften. Tijdschriften zijn een seriële bron en daarom uiterst geschikt om een langere periode te onderzoeken. Daarnaast krijg je door de tijdschriften, die vanuit de doelgroep zelf geschreven zijn, een duidelijk inzicht in de opvattingen die gangbaar zijn binnen deze christelijke kringen. Zowel de onderwerpen als de inhoud van de artikelen geven uiting aan datgene wat leeft onder de 'gewone' gelovigen en probeert aan te sluiten bij het gangbare gedachtegoed binnen deze kringen. Nederland kent een brede stroming aan christelijke denominaties. Om goed wegwijs te worden in de opvattingen over eindtijdverwachtingen van al de tradities die Nederland rijk is, is een aanzienlijk onderzoek vereist. Vanwege de beperkte omvang van deze scriptie, was het niet mogelijk om voor elke denominatie afzonderlijk een tijdschrift te onderzoeken. Om deze verschillen in eindtijdverwachting aan het licht te brengen, zal ik voor elk van de drie hierboven beschreven hoofdgroepen twee tijdschriften onder de loep nemen.

Voor het onderzoeken van de hierboven genoemde tijdschriften, gebruik ik noodgedwongen meerdere methodes. De tijdschriften uit de reformatorische gezindte zijn onlangs ondergebracht in een online database, *Digibron* genaamd. Het bestaan van een database maakt het aanzienlijk makkelijker om na te lopen of tijdschriften over bepaalde onderwerpen gaan. Voor de tijdschriften uit de reformatorische hoek zal ik dan ook gebruikmaken van deze database. Ook *De Reformatie*, een tijdschrift uit de orthodox-gereformeerde hoek, is met de jaargangen 1920 t/m 1954 in deze database opgenomen. Voor de overige tijdschriften van de orthodox-gereformeerde en de evangelische hoek is echter geen dergelijke database voorhanden. Daarom zal ik me voor deze hoofdstukken tot papieren tijdschriften moeten richten. In ogeschouw nemend dat deze verschillende onderzoeksmethodes van invloed zullen zijn op de uitkomst van mijn onderzoek. Een ander factor die ongewenst bepalend is voor mijn onderzoek, betreft het feit dat niet alle tijdschriften in hetzelfde jaar zijn gestart. Hierdoor is het niet mogelijk om alle tijdschriften volledig te vergelijken, maar zal er steekproefsgewijs een vergelijking plaatsvinden. Een daarmee samenhangende factor waarmee rekening gehouden dient te worden, is dat het in verband met de omvang van deze scriptie niet mogelijk is om alle jaargangen van de tijdschriften te onderzoeken. Voor de digitale tijdschriften is dit geen enkel probleem, omdat je hier door middel van zoektermen gemakkelijk toegang hebt tot artikelen die van toepassing zijn op deze onderzoeksvraag. Voor de papieren versies is dit een ander verhaal, desalniettemin heb ik (bijna) alle voorhanden zijnde jaargangen kunnen onderzoeken.

1.3. De tijdschriften

Voor de reformatorische kring bekijk ik *Terdege* en *De Waarheidsvriend*. *Terdege* is in 1983 vanuit het Reformatorische Dagblad (RD) ontstaan. Het RD is een avondkracht en heeft een oplage van 58.000 stuks. Het RD profileert zich als een krant voor de gereformeerde gezindte en heeft dan ook

¹⁰ G. van Klinken, 'Eschatologie in na-oorlogs protestants Nederland, verkend aan de hand van de relatie met Israël', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, no. 4 (Zoetermeer: Boekencentrum Uitgevers, 2011) 278-279.

een gezaghebbende positie binnen deze kringen. *Terdege* heeft dezelfde doelstellingen als het RD, maar wil als familietijdschrift een aanvulling bieden op het dagelijks nieuws. De *Terdege* wordt, met een oplage van 30.000 stuks, beschouwd als een belangrijk instrument voor gemeenschapsofbouw binnen de gereformeerde gezindte.¹¹ *De Waarheidsvriend* is een ander tijdschrift voor de reformatorische gezindte in Nederland. Het bestaat al sinds 1908 en is het huisorgaan van de gereformeerde bond in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Dit blad is in de eerste plaats geen familieblad, maar voornamelijk bedoeld om kerkelijke en maatschappelijke onderwerpen aan de orde te stellen. Het blad heeft op dit moment circa 10.000 abonnees. Voor de orthodox-gereformeerde hoek neem ik allereerst het tweewekelijkse blad *De Reformatie* onder de loep. Het blad dient naar eigen zeggen al ruim tachtig jaar voor de ontwikkeling van het gereformeerde leven. Het stelt zich ten doel om de lezer te helpen bij het nadenken over belangrijke kerkelijke ontwikkelingen. Het telt op het moment een oplage van 3750 exemplaren. Een ander tijdschrift uit de orthodox-gereformeerde gezindte is *Nader Bekeken*. Dit blad bestaat pas sinds 1994, maar wordt vanaf 1986 al als cahier uitgegeven. Het blad is afkomstig van stichting Woord en Wereld, die op 15 juli 1985 is opgericht. Door middel van dit blad wil de stichting een kanaal bieden om ontwikkelingen binnen de gereformeerde wereld kenbaar te maken. In het daarop volgende hoofdstuk wil ik aandacht schenken aan eindtijdverwachtingen binnen de evangelische kring. Om de opvattingen over eindtijdverwachtingen uit deze hoek bloot te leggen, wil ik gebruik maken van de tijdschriften *Gouden Schoven* en *Het Zoeklicht*. *Het Zoeklicht* is uitgesproken profetisch van karakter, dat wil zeggen dat men voortdurend uitspraken doet over gebeurtenissen die in de toekomst plaats gaan vinden. Het doel van het tijdschrift wordt als volgt omschreven op de eigen website: "Het Zoeklicht is gewijd aan het onderzoek der Schriften en het letten op de tekenen der tijden."¹² *Gouden Schoven* is in Indonesië door Margretha Alt opgericht. Het tijdschrift verscheen van 1927 tot 1989 en werd vanaf 1961 ook in Nederland uitgegeven. Van 1988 tot 1994 verscheen het tijdschrift onder een nieuwe naam: *Het Oogsttijd Magazine*. Het tijdschrift staat in het teken van evangelisatie en de ondertitel in de eerste uitgave van het jaar 1967 bedraagt: 'Maandblad voor de opbouw van ons geloof en ten dienste van de evangelisatie'.¹³

Tabel 1

Kerkelijke stroming	Tijdschrift	Oplage in aantal exemplaren	Verschenen in de jaren
Reformatorische gezindte	Terdege	30000	1983 - heden
	De Waarheidsvriend	10000	1909 - heden
Orthodox-gereformeerde kring	De Reformatie	3750	1920 - heden
	Nader Bekeken	2250	1994 - heden
Evangelische beweging	Het Zoeklicht	11000	1919 - heden
	Gouden Schoven	2000	1927 - 1989 (vanaf 1989 - 1994 als Oogsttijdmagazine)

¹¹ Erdee Media Groep, 'Familieblad bij uitstek', http://www.erdeemediagroep.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=77, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 11 juni 2011.

¹² Het Zoeklicht, 'Magazine', <http://www.zoeklicht.nl/magazine>, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 11 juni 2011.

¹³ Bibliografie Nederlandse Protestantse Periodieken (BNPP), 'Het zoeklicht', <http://www.hdc.vu.nl/nl/online-informatie/bnpp/titels/index.asp>, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 11 juni 2011.

2. De vormgeving van hedendaagse eindtijdverwachtingen

Zoals in de inleiding is gebleken, zijn eindtijdverwachtingen heden ten dage eigen aan vele vormen van christendom. Maar waarnaar verwijst het begrip eindtijdverwachting eigenlijk precies? Als je onderzoek doet naar het onderwerp eindtijdverwachtingen, merk je al snel dat veel andere begrippen met dit onderwerp samenhangen. Om een volledig beeld te krijgen van de omvang van dit complexe onderwerp, zal ik in dit hoofdstuk daarom een aantal termen die in dit verband genoemd kunnen worden kort toelichten. Tevens komt in beperkte mate de geschiedenis van de moderne eindtijdverwachtingen aan bod en vervolgens zal ik kort ingaan op de recente geschiedenis van eindtijdverwachtingen in Nederland. Eindtijdverwachtingen komen niet alleen in het christendom voor, maar ook in andere godsdiensten en zelfs in geseculariseerde vorm. In deze context gaat het echter alleen over eindtijdverwachtingen in protestants-christelijke kringen.

2.1. Enkele begrippen verklaard

In christelijke kringen wordt er vaak gesproken met een bepaald jargon, ook wel 'Tale Kanaäns' genoemd. Voor buitenstaanders is dit jargon vaak moeilijk te begrijpen. Ook over de eindtijd zijn er een aantal begrippen die in protestant-christelijke kringen gemeengoed zijn, maar voor mensen buiten deze kringen geen herkenning oproepen. Daarnaast worden er ook binnen het protestantisme verschillende definities gegeven voor een zelfde begrip. Daarom wil ik in deze paragraaf een aantal begrippen toelichten en de betekenis in de context van dit eindtijddenken verklaren. Een belangrijk overkoepelend begrip is eschatologie. Eschatologie betekent letterlijk 'de leer van de laatste dingen'.¹⁴ In de christelijke theologie gaat het vaak om de kosmische eschatologie en zelden om de individuele eschatologie. De kosmische eschatologie omvat de algemene veranderingen aan het einde van de huidige wereld, terwijl de individuele eschatologie gaat over datgene wat er na de dood met de ziel gebeurt.¹⁵ In de eschatologie kan zowel het negatieve als het positieve van het naderende einde van de wereld benadrukt worden. Zo kan het in positieve zin gaan over 'de vestiging van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' of in negatieve zin over 'de veroordeling van de zondaars'.¹⁶ De eschatologie betreft een brede waaier aan visies, afhankelijk van binnen welke kerkelijke stroming je je bevindt. Ik zal daarom hieronder een aantal begrippen de revue laten passeren om in deze verschillende opvattingen zoveel mogelijk helderheid te verschaffen.

Eindtijdverwachtingen worden ook wel aangeduid als eschatologische, apocalyptische, millennialistische of chiliastische verwachtingen. De twee laatstgenoemde begrippen zijn bepaalde vormen van eindtijddenken, die ik zo nader toe zal lichten. Eschatologie is hierboven al verklaard, daarom zal ik eerst verdergaan met het kort uitleggen van het begrip apocalyptiek. Apocalyptiek betekent letterlijk, vertaald uit het Grieks, 'onthulling' of 'openbaring'.¹⁷ De apocalyptiek betreft openbaringen over de toekomst, de gebeurtenissen die te verwachten zijn aan het einde van de wereldgeschiedenis.¹⁸ De apocalyptiek vindt zijn literaire neerslag in een apocalyps. De apocalyps die

¹⁴ R.J. Zwi Werblowsky, 'Eschatology: an overview', in: L. Jones (ed.) *Encyclopedia of religion*, second edition, vol. 4, (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005) 2833.

¹⁵ Ibidem, 2834.

¹⁶ Ibidem, 2834.

¹⁷ J.J. Collins 'Apocalypse: an overview', in: L. Jones (ed.), *Encyclopedia of religion*, second edition, vol. 1 (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005) 409.

¹⁸ G. Lanczkowski, 'Apocalyptik/Apokalypsen', in: G. Krause en G. Müller (eds.), *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1978) 189.

aan de basis staat van de meeste hedendaagse eindtijdverwachtingen van christenen is het Bijbelboek Openbaringen. Het Bijbelboek is een grote inspiratiebron voor latere apocalypsen.¹⁹

Het millennialisme is het geloof dat het einde van de wereld op handen is en dat daarvoor een 'nieuwe wereld' in de plaats zal komen. Deze wereld zal een rechtvaardige, harmonieuze en vruchtbare wereld zijn.²⁰ Het begrip millennialisme is afgeleid uit het laatste Bijbelboek, de Openbaringen van Johannes. Dit Bijbelboek beschrijft het gevecht tussen goede en kwade machten gevolgd door de totstandkoming van een duizendjarig koninkrijk, het zogenoemde millennium, waar Jezus zal regeren op aarde. Daarnaast wordt ook de overwinning op de duivel, het laatste oordeel, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde beschreven.²¹ Het idee van een duizendjarige periode wordt op verschillende wijze geïnterpreteerd, afhankelijk van de tijd en de culturele omgeving. Millennialisten kunnen het interpreteren als een periode die zich in de toekomst zal afspelen of een periode die al begonnen is, als een periode van verlossing voor de uitverkorenen of waarin de kwade machten zullen worden uitgeschakeld, een periode van verwachting of gelukzaligheid.²² De ene zienswijze hoeft de andere niet uit te sluiten, maar vaak krijgt een bepaalde interpretatie de meeste nadruk.

Er zijn grofweg twee soorten millennialisme te onderscheiden. Deze twee verschillende opvattingen worden aangeduid met de termen postmillennialisme en premillennialisme. Het postmillennialisme is de opvatting dat na een periode van duizend jaar aan vrede Jezus zal terugkeren naar de aarde. Het duizendjarig rijk dat op dat moment zal aanbreken, is slechts een vervolmaking van datgene wat de mensheid op aarde bereikt heeft. De mensen creëren een heilstaat, waarbij Jezus 'de kers op de taart' is. Ze geloven dat Gods rijk door menselijk streven gesticht zal worden.²³ Het postmillennialisme is de verwachting dat de wederkomst van Christus na het duizendjarig rijk plaats vindt. Deze vorm van het millennialisme is nauw verbonden met een vooruitgangsgeloof; het geloof dat de aarde zich steeds verder zal vervolmaken onder leiding van de mens. Het premillennialisme daarentegen betreft een veel pessimistischere visie over het menselijk handelen. De aanhangers van deze visie geloven dat het steeds slechter zal gaan met de maatschappij, cultuur en kerk door falend menselijk handelen. Deze neergang van de aarde zal doorgaan tot het moment waarop Christus terug zal keren naar de aarde.²⁴ De kern van dit gedachtegoed is dus dat alleen God de eindtijd dichterbij kan brengen; de mens kan dat zelf niet bewerkstelligen. Christus zelf zal een duizendjarig vreedrijk vestigen. In sommige bronnen wordt daarbij nog een derde vorm genoemd, het amillennialisme. Het amillennialisme is het geloof dat de verwijzingen naar een duizendjarig vredesrijk waarin Christus zal regeren op aarde in het Bijbelboek Openbaringen niet al te letterlijk moeten worden genomen.²⁵ Het begrip chiliasme hangt nauw samen met het millennialisme. Vaak worden ze als synoniemen gebruikt. Chiliasme is afkomstig van

¹⁹ M. F. Elling, *Het einde der tijden* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997) 73.

²⁰ H. Schwartz, 'Millenarianism: an overview', in: L. Jones (ed.) *Encyclopedia of religion*, second edition, vol. 9 (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005) 6028.

²¹ *Ibidem*, 6028.

²² D.E. Aune, 'Millenarianism/Chiliasm', in: H.D. Betz e.a. (eds.) *Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion*, vol. 8 (Leiden; Boston: Brill, 2010) 358.

²³ S. Harding, 'Imagining the Last Days: The politics of apocalyptic language', *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* (1994) 15

²⁴ *Ibidem*, 15.

²⁵ B. Hankins, *American evangelicals. A contemporary history of a mainstream religious movement* (Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2009) 84.

het oud-Griekse woord 'chília' wat duizend betekent. Het chiliasme is de voorstelling van een duizendjarige periode direct voor het laatste oordeel en einde van de wereld.²⁶

Uit welke tijd eindtijdverwachtingen ook stammen, ze komen vaak voort uit de behoefte om gebeurtenissen uit hun tijd te verklaren. Dit zorgt ervoor dat ze zowel troost als houvast bieden aan de gelovigen en tevens dienen om zowel het heden als de toekomst zin te geven.²⁷ Verklaringen voor de opleving van apocalyptische verwachtingen en belangstelling worden vaak gezocht in omstandigheden van politieke crisis, sociale verandering of materiele nood. Volgens de Amerikaanse historicus Eugen Weber is dit echter geen volledige verklaring, want deze omstandigheden zijn vaak van alle tijden, terwijl ze slechts soms worden geduid als teken van een naderend einde van de wereld.²⁸ Volgens eindtijdbewegingen zijn er een aantal signalen of tekenen die het einde van de wereld aankondigen. Deze tekenen worden aangeduid met de term 'tekenen des tijds'. Christenen houden zich vast aan het geloof dat bepaalde tekenen de eindtijd inluiden, omdat Jezus volgens hen dit zelf heeft voorspeld. In de Bijbel staat het verhaal over de ontmoeting van Jezus met zijn leerlingen op de Olijfberg. Jezus vertelt hier aan zijn leerlingen over de tekenen die het einde van de wereld aankondigen. Hij verwijst naar oorlogen, oorlogsdreiging, strijdende volken, hongersnoden, aardbevingen, onderdrukking, geweld, verraad, het opstaan van valse profeten, wetteloosheid.²⁹

Uit de talloze begrippen die in het christendom worden gebruikt om zaken met betrekking tot de eindtijd aan te duiden, blijkt dat er in het verleden veel over gesproken is. Je zou kunnen zeggen dat ze onderdeel uit maakten van de geloofsbeleving. Maar hoe nabij is het einde eigenlijk tegenwoordig? Verwachten gelovigen er iets toe bij te kunnen dragen? In de volgende hoofdstukken zal ik deze vragen beantwoorden voor evangelische, reformatorische en orthodox-gereformeerde gelovigen in Nederland. Eerst zal ik in de volgende paragrafen aandacht besteden aan de eindtijdverwachtingen voor gelovigen vanaf de tijd van Christus tot heden.

2.2. De eindtijd vanaf Christus

De enorme aandacht voor de eindtijd lijkt iets van de laatste decennia, maar de geschiedenis bewijst het tegendeel. Eindtijdverwachtingen zijn, zoals ik in de inleiding al opmerkte, eigen aan het christendom. Doordat christenen er een lineair geschiedbeeld op na houden, gaan ze ervan uit dat de wereld niet alleen ooit is geschapen, maar dat de wereld ook ooit ten einde zal lopen. Eindtijdverwachtingen geven blijk van het verlangen naar dit einde. Hoewel de verwachting van het einde van de wereld altijd heeft bestaan in het christendom, speelt ze op bepaalde momenten en bepaalde plaatsen een prominentere rol. Een dergelijke aanleiding om het eindtijdverlangen een dominantere rol toe te bedelen, kunnen bijvoorbeeld slechte economische omstandigheden zijn. In deze paragraaf wil ik stilstaan bij enkele momenten in 1900 jaar christendom; vanaf de periode waarin Jezus leefde tot aan het einde van de negentiende eeuw. Voordat ik begin aan het schetsen van deze geschiedenis, wil ik eerst opmerken dat ik niet pretendeer om een volledig beeld van de geschiedenis van eindtijdverwachtingen neer te kunnen zetten.

De eerste christenen leefden in de verwachting dat de wederkomst van Christus nabij was. Het vroege christendom werd gedomineerd door eschatologische verkondigingen van oordeel en verlossing.³⁰ Het was Jezus' onderwijs dat had gezorgd voor deze aanwezige eindtijdverwachting.

²⁶ D. Pezzoli-Olgiati, 'Chiliasmus, Religionswissenschaftlich', in: H.D. Betz e.a. (eds.), *Religion in Geschichte und Gegenwart*, vierde Auflage, vol. 2 (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999) 136.

²⁷ E. Weber, *Apocalyps. Het einde der tijden door de eeuwen heen* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1999) 40.

²⁸ Weber, *Apocalyps*, 41.

²⁹ Nieuwe Bijbel Vertaling (NBV), Mattheus 24.

³⁰ R.J. Zwi Werblowsky, 'Eschatology: an overview', 2835.

Jezus had volgens de synoptische evangeliën namelijk zelf verkondigd: 'deze generatie zal zeker nog niet verdwenen zijn wanneer al die dingen gebeuren'.³¹ Deze levende verwachting na Jezus' dood had tot gevolg dat de eerste christenen zich in beperkte mate bezighielden met aardse zaken. Er was voor hen geen reden om zich hier volop mee bezig te houden, aangezien zij verwachtten dat ze slechts kort op aarde zouden verblijven. Door verschillende bedreigingen, van zowel binnenuit als buitenaf waardoor de christelijke gemeenschap onder druk kwam te staan, bleef deze eindtijdverwachting gedurende een lange tijd een prominente plaats innemen. Voorbeelden van dergelijke externe bedreigingen zijn de christenvervolgingen, die in de beginperiode van het Romeinse Rijk plaatsvonden. Christenen weigerden om de keizer als god te vereren, waardoor de Romeinen hen als een bedreiging van de eenheid van het Romeinse Rijk beschouwden. Christenen werden getolereerd indien ze hun religie privé hielden, maar ze werden van tijd tot tijd gevraagd om een offer te brengen aan de keizer. Indien ze hier niet mee instemden, werden ze (publiekelijk) geëxecuteerd.³²

Ondanks deze bedreigingen slaagt de christelijke gemeenschap erin om in omvang toe te nemen, waardoor de gedachte van tijdelijkheid steeds meer plaatsmaakt voor het idee dat de kerk blijvend was. Het was Keizer Constantijn die zich na de overwinning in de slag bij de Milvische Brug in 312 bekeerde tot het christendom. Dit zorgde ervoor dat er een einde kwam aan de christenvervolgingen, zoals die bij de voorgaande keizers hadden plaatsgevonden. De snelheid waarmee de status van het christendom veranderde binnen het Romeinse Rijk, was voor zowel christenen als heidenen moeilijk om zich toe te verhouden.³³ Deze veranderende status had tevens gevolgen voor de eindtijdverwachting onder de gelovigen. Het moment van de wederkomst van Christus werd niet langer spoedig verwacht, maar werd in de (verre) toekomst gesitueerd.³⁴ Constantijns' opvolger, keizer Theodosius, maakte het christendom in 381 tot staatsgodsdienst en vereiste dat alle christenen op dezelfde manier geloofden als de bisschop van Rome. Het decreet wat hij afvaardigde, zorgde ervoor dat de geestelijke en wereldlijke macht steeds meer met elkaar verweven raakte en de macht van de bisschop van Rome toenam. Deze politieke en kerkelijke ontwikkelingen zorgden ervoor dat de christenen niet meer aan de rand van de samenleving hoefden te functioneren. De hele samenleving raakte doordrenkt van de christelijke religie. Hierdoor verdween de wens naar een spoedig aanbreekende eindtijd naar de achtergrond. Ook in tijden dat dit verlangen minder aanwezig was, zijn christenen niet opgehouden met denken en schrijven over het de eindtijd.

Zo waren er in de vroege geschiedenis van het christendom veel verschillende bisschoppen, kerkvaders en schrijvers aanhangers van het millennialisme. Er is echter onder deze denkers geen overeenstemming over hoe het duizendjarig vrederijk precies vorm zal krijgen. Er is zowel sprake van een aardse verwachting van dit vrederijk als van een vergeestelijking van het duizendjarig rijk. Daarnaast verschilt men van mening over de vraag of de duizend jaar letterlijk of allegorisch geïnterpreteerd moet worden. De tweede-eeuwse 'kerkvader' Irenaeus, bisschop van Lyon, leerde bijvoorbeeld dat de Bijbelse belofte van een vernieuwing van de aarde eerder letterlijk dan allegorisch plaats zou vinden.³⁵ De letterlijke interpretatie van het duizendjarig rijk verdwijnt echter

³¹ Nieuwe Bijbel Vertaling (NBV), Marcus 13:30, Mattheus 24:34, Lucas 21:31.

³² T.F.X. Noble e.a., *Western civilization. The continuing experiment, fourth edition* (Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 2005) 198.

³³ A. Hastings, '150-550', in A. Hastings (ed.), *A world history of christianity* (Grands Rapids; Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999) 36.

³⁴ P. Eligh, *Leven in de eindtijd. Ondergangstemmingen in de middeleeuwen* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1996) 21-22.

³⁵ Eligh, *Leven in de eindtijd*, 69.

steeds meer naar de achtergrond. Augustinus zorgde voor de 'doodsteek' van letterlijke eindtijdverwachtingen. Hij stapte af van het idee dat de apocalyptische teksten informatie kunnen verstrekken over huidige gebeurtenissen.³⁶ Deze doodsteek is echter van tijdelijke duur, want later in de geschiedenis blijkt dat deze letterlijke interpretaties toch weer in omvang gaan toenemen. Augustinus verdeelde de geschiedenis in zes tijdvakken. Het laatste tijdvak was begonnen met de geboorte van Christus en zou eindigen met de wederkomst van Christus. Hij verwierp het idee dat elk tijdvak letterlijk duizend jaar zou duren en stelde dat het voor de mens onmogelijk is om het einde van de wereld te berekenen. Augustinus stelt tevens dat het duizendjarig rijk en de aardse geschiedenis van de kerk samenvallen en daarmee is het niet langer iets wat haaks staat op de aardse werkelijkheid. Zijn inzichten zijn ook heden ten dage nog heersend in de kerken.³⁷

Door de nadere dreiging van het ineensstorten van het Romeinse Rijk, groeide de overtuiging dat de ondergang van het Romeinse Rijk de verschrikkingen van de eindtijd zouden inluiden. De profetieën in het Bijbelboek Daniel worden aangegrepen om de gebeurtenissen uit die tijd te verklaren. Door een latere interpretatie van de droom van Nebukadnessar leefde het geloof dat het vierde rijk het Romeinse Rijk moest zijn en dat dit rijk de komst van de antichrist tegenhield.³⁸ In tijden van nood gaat men op zoek naar teksten die dit onrecht kunnen verklaren. Deze profetieën uit Daniel zijn gedurende de Middeleeuwen voor dit doeleinde gebruikt. Er was echter geen sprake van een massale angst voor de eindtijd. De ondergang van het West-Romeinse rijk werd toch niet ervaren als de bepalende stap die het vijfde rijk, Gods rijk, zou inluiden.³⁹ Door het uiteenvallen van het Karolingische keizerrijk en het naderen van het einde van het eerste millennium, komt kort voor het jaar duizend de interpretatie van een eindtijd die in de toekomst aan zal breken weer opzetten.⁴⁰ Uit Middeleeuwse bronnen blijkt dat er geen sprake was van een algemene angst voor het aanbreken van het jaar duizend. We moeten de eindtijdverwachtingen van christenen destijds echter niet bagatelliseren. De hoop van een periode waarin geen onrecht meer heerst, blijft de gemoederen bezighouden. Hoe wreder de omstandigheden waarin christenen leefden, hoe meer zij verlangden naar een nieuwe tijd.⁴¹

Aan het eind van de Middeleeuwen vindt er een revolutie plaats in het religieuze leven van Europa. De positie van religie maakt een plotselinge verandering door. Er komt steeds meer kritiek op de hegemonie van de Katholieke Kerk in Europa. Toen in de reformatie mensen opstonden om de kerk van binnenuit te hervormen, ontstond er een lappendeken aan geloofsopvattingen.⁴² Er stonden verscheidene 'profeten' op die een geheel eigen geloofsopvatting ontwikkelden en tevens het einde van de wereld aankondigden. Jan van Leiden is een bekend Nederlands voorbeeld van een dergelijk profeet. Hij wilde in Munster een nieuw Jeruzalem oprichten voor de eindtijd die in 1534 zou aanvangen.⁴³ Historicus Piet Leupen noemt deze vorm van apocalyptiek 'radicale apocalyptiek' en hij beschrijft dit als volgt: 'De radicale apocalyptiek was veel sterker sociaal en politiek getint dan de voorgaande. Het discours ging van hervormingen in de kerk tot een verlangen naar grote veranderingen in de maatschappij. Ze was en bleef christelijk en gebruikte ook nog steeds de

³⁶ B. McGinn, *Visions of the end. Apocalyptic traditions in the Middle Ages* (New York: Columbia University Press, 1979) 26.

³⁷ Otten, 'Enige reflecties over messianisme en millenniumgevoel in het christendom', in: T. Marx e.a., *Apocalyptiek en messianisme in Jodendom, christendom, islam en de beeldende kunst* (Delft: Culturele werkgroep synagoge, 1999) 66-67.

³⁸ Eligh, *Leven in de eindtijd*, 25-27.

³⁹ Ibidem, 37.

⁴⁰ W. Otten, 'Eschatologie en eindtijdverwachting in de vroege kerk tot aan het jaar 1000', 126.

⁴¹ Eligh, *Leven in de eindtijd*, 79-80.

⁴² Weber, *Apocalyps*, 83.

⁴³ Ibidem, 36-37.

christelijke beeldtaal van de Openbaring.⁴⁴ Er werd door profeten en hun aanhangers gebruik gemaakt van apocalyptische taal om hun radicale doeleinden te rechtvaardigen. Dit had tot gevolg dat de gevestigde kerken zich hiervan distantieerden en een gematigde houding ten opzichte van de eindtijd aannamen. De eindtijd bleef een prominente plaats innemen in de geloofsleer, maar de kerk stelde dat zij hiervoor niet de bestaande sociale structuren omver wilden werpen.⁴⁵ Boegbeelden van deze gematigde houding waren de reformatoren zelf, zoals Luther en Calvijn. Beiden waren er echter van overtuigd dat de eindtijd snel zou aanbreken. Bij Calvijn zie je dit terug in de uitspraak: 'Diegene is een gevorderd christen die met verlangen uitzielt naar de dag van de wederkomst van Christus'.⁴⁶ In de radicale reformatie ging men hierin echter een stuk verder. De radicalen hadden het niet over de hervorming van de kerk, zoals de reformatoren en de contra-reformatoren, maar over het herstel van de kerk. Het verschil zit met name in het tempo waarin ze de kerk wilden veranderen. De radicalen wilden een radicale breuk met het verleden en pleitten voor herstel van de vroege kerk.⁴⁷

Politieke, economische of sociale veranderingen zorgen ervoor dat eindtijdverwachtingen een grotere rol spelen in bepaalde vormen van het christendom. Kerkhistoricus Willem van Asselt betoogt in zijn artikel dat verschillende oorlogen in de zeventiende eeuw, zoals de dertigjarige oorlog in Duitsland en de burgeroorlog in Engeland, een voedingsbodem zijn voor eschatologische verwachtingen. In Engeland geloofden de puriteinen dat ze leefden in een apocalyptische tijd, waarin de antichrist, Rome, vernietigd zou worden. Door vluchtelingen uit deze landen, vindt er in de zeventiende eeuw ook in Nederland een opleving van chiliastische ideeën in de gereformeerde theologie plaats.⁴⁸ Oorlog lijkt eraan bij te dragen dat kerken hun opvattingen en ideeën over de manier waarop Gods koninkrijk zal komen gaan heroverwegen.⁴⁹ In Amerika is een dergelijke politieke gebeurtenis ook van grote invloed geweest op de vormgeving van eindtijdverwachtingen. Toen de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) begon, zorgde dit ervoor dat veel Amerikanen de hoop opgaven dat hen de grote verdrukking bespaard zou blijven. Protestantengingen hun ideeën over hun nationale bestemming evalueren en realiseerden zich dat de verschrikkingen van de apocalyps ook de Verenigde Staten zouden treffen.⁵⁰ Dit zorgde ervoor dat in het Amerikaanse evangelicalisme de nadruk sterker kwam te liggen op persoonlijke bekering en levensheiliging en minder op sociale hervormingen.⁵¹

2.3. Moderne eindtijdbewegingen

Het postmillennialisme is gedurende de moderne tijd lang dominant geweest. Onder leiding van Jonathan Edwards werd het postmillennialisme gepromoot tijdens de 'Great Awakening' in de jaren twintig en dertig van de achttiende eeuw. Postmillennialisten zijn erg optimistisch over de toekomst. Zij zien de menselijke geschiedenis als een strijd tussen God en satan, waarin vast staat dat het recht zal overwinnen. Deze visie wordt gevoed door de maatschappelijke ontwikkelingen uit die

⁴⁴ P. Leupen, *De vergissing van Jezus. Het uitblijven van zijn koninkrijk en de gevolgen* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012) 252.

⁴⁵ Weber, *Apocalyps*, 84-85.

⁴⁶ W. van Vlastuin, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen', in: H. van den Belt (e.a.) *Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil?* (Kampen: De Groot Goudriaan, 2010) 133.

⁴⁷ G. H. Williams, *The radical reformation*, third edition (Ann Arbor: Edwards Brothers, 1992) 1303.

⁴⁸ W. Van Asselt, 'Chiliasm and reformed eschatology in the seventeenth and eighteenth century', in: A. van Egmond en D. van Keulen (eds.), *Christian hope in context*, vol. 1, 29.

⁴⁹ J. Moorehead, 'Civil war as battle of Armageddon', in: P.N. Allitt (ed.), *Major problems in American religious history*, second edition (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1999) 214.

⁵⁰ *Ibidem*, 214.

⁵¹ H.C. Stoffels, *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen* (Kampen: Kok, 1991) 18.

tijd. Er zijn niet alleen succeservaringen in zendingsmissies en religieuze revivals, maar ook hervormingspogingen om een einde te maken aan slavernij, onderdrukking en oorlogen zijn succesvol. Bovendien zijn er grote ontwikkelingen in de technologie en de wetenschap, die het signaal afgeven dat er spirituele vooruitgang van de cultuur plaatsvindt.⁵² Binnen het protestantisme vindt er in de negentiende eeuw een opleving van het premillennialisme plaats. Het biedt nieuwe antwoorden op de vraag of we de waarheid kunnen kennen en biedt nieuwe kaders voor hoe het christendom zich moet verhouden tot de maatschappij. Ten tijde dat de postmillennialisme dominant was, verschilde het premillennialisme niet veel van het postmillennialisme. Aanhangers van deze beide denksystemen zagen de geschiedenis als een kosmische strijd en dachten dat profetieën die het duizendjarig rijk voorspelden al tot vervulling kwamen in hun tijd. Ze verschilden in eerste instantie slechts in hun opvatting over het moment waarop Jezus terug zou komen. Gedurende de jaren 1860 stapten premillennialisten af van het idee af van het idee dat de wereld vooruitgang zou boeken.⁵³ Deze maatschappijvisie zorgde ervoor dat het aantal premillennialisten snel in omvang toenam.

Deze tendens is zowel binnen als buiten de gevestigde kerken zichtbaar. Buiten de gevestigde kerken komt dit premillennialisme met name voor bij de vrije groepen van methodisten, baptisten, apostolischen, adventisten en pinkstergelovigen.⁵⁴ Binnen deze groepen krijgt het premillennialisme vaak de vorm van het dispensationalisme. De Ier John Nelson Darby is de 'vader' van het dispensationalisme. Darby kwam tot het inzicht dat hij niet langer hoefde te leven vanuit de wet, maar mocht leven vanuit de genade die door Jezus' kruisdood is bewerkstelligd. Er was naar zijn mening een nieuwe bedeling aangebroken, waardoor hij deze oudtestamentische houding achter zich kon laten. Een dispensatie is een periode in de geschiedenis die gekenmerkt wordt door een bepaalde orde van zaken.⁵⁵ Het dispensationalisme deelt de geschiedenis op in een aantal periodes waarin een bijzondere relatie tussen God en de mens centraal staat, maar elke periode is uitgelopen op een mislukking. Volgens deze leer leven we nu in de zesde dispensatie. Deze periode is begonnen met Pinksteren en dit is de tijd waarin de kerk centraal staat. Uiteindelijk zullen er echter weinig ware gelovigen overblijven en zal de laatste en zevende dispensatie worden ingeluid. Dispensationisten ontkennen enige invloed te kunnen uitoefenen op de uiteindelijke vervulling van Bijbelse profetieën. De huidige tijd wordt gezien als de 'eindtijd' of de 'laatste dagen' en eindigt wanneer de 'opname van de gelovigen' begint. De opname is het moment waarop Christus verschijnt en zijn bruid, de ware kerk, meeneemt naar de hemel. Dan begint de 'grote verdrukking', een periode van zeven jaar waarin God en Satan strijden om Israël. De grote verdrukking komt tot een hoogtepunt in de strijd om armageddon. Christus zal dan terugkeren met een leger van ware gelovigen om zijn duizendjarige regeringsperiode aan te kondigen.⁵⁶

De moderne eindtijdbewegingen, die nog steeds actief zijn, stammen voor het merendeel uit de negentiende-eeuwse opwekkingsbewegingen.⁵⁷ Zij hebben een groot aantal kenmerken gemeen,

⁵² G. Marsden, *Fundamentalism and American culture. The shaping of twentieth-century evangelicalism 1870-1925* (Oxford: Oxford University Press, 1980) 49.

⁵³ Ibidem, 51.

⁵⁴ S. Vellenga, 'Apocalyptiek in Nederland in de twintigste eeuw. De Maranatha-beweging van Johannes de Heer', in: J.W. Van Henten en O. Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde. Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen* (Zoetermeer: Meinema, 1998) 255.

⁵⁵ W. Wieringa, *De schorre laatste bazuin. De theologie achter de romanserie De laatste bazuin* (Bedum: Uitgeverij woord en wereld, 2011) 17.

⁵⁶ Harding, 'Imagining the last days', 21.

⁵⁷ E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Handboek christelijk Nederland: kerken, gemeenten, samenkomsten én vergaderingen* (Kampen: Kok, 2008) 465.

maar verschillen wel degelijk. De voornaamste reden voor deze verschillen is de tijd waarin zij zijn ontstaan en diensgevolge de godsdienstige traditie waar zij uit zijn voortgekomen.⁵⁸ Godsdienstwetenschapper Reender Kranenborg wijst het adventisme aan als het beginpunt van de modern christelijk apocalyptiek.⁵⁹ Het adventisme is een van de eerste bewegingen die een concrete toekomstige datum aanwijst waarop de wederkomst van Jezus zal plaatsvinden en rondom deze datum hun geloofsleer centreert. Daarnaast heeft het adventisme veel invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van andere religieuze groepen. Het beginpunt van het adventisme gaat terug tot het jaar 1818. Lekenprediker en landbouwer William Miller komt door bestudering van de Bijbel tot de overtuiging dat de wereld binnen 25 jaar zal vergaan. Zijn boodschap slaat aan bij een grote menigte, maar hij krijgt veel kritiek vanuit de gevestigde kerken. Als de voorspelde datum voorbijgaat zonder dat er daadwerkelijk iets gebeurt, raakt de beweging in crisis. Deze adventistische beweging groeit ondanks deze 'Great Disappointment' onder aanvoering van Ellen G. White uit tot de kerk van de Zevendedagsadventisten. Onder White wordt een nauwkeurige eindtijdivisie uiteengezet en worden verschillende nieuwe voorspellingen gedaan. Wanneer geen enkele voorspelling uitkomt, neemt de sterke eindtijdverwachtingen bij de adventisten af. Alleen het vooruitzicht dat Jezus snel terugkomt blijft overeind. Een andere religieuze groepering die beïnvloed is door het eindtijdgeloof van de adventisten zijn de Jehova's getuigen. In de religieuze leerstellingen van de Jehova's getuigen staat de opvatting centraal dat het einde van de wereld nabij is. Dit betekent niet dat de aarde in materieel opzicht vernietigd zal worden, maar er zal een einde komen aan 'de goddeloosheid van de mensheid'.⁶⁰ Een derde groepering met een sterke eindtijdverwachting uit de negentiende eeuw zijn de Apostolischen. Edward Irving, voorganger van een Schotse presbyteriaanse kerk, won steeds meer aan populariteit door zijn charismatische preken, scherpe sociale kritieken en zijn verkondigingen dat Christus op een door hem genoemde datum weder zou keren. In 1835 werd door de opvolgers van Irving de Katholieke Apostolische Kerk opgericht. Deze kerk werd geleid door twaalf apostelen en zij hadden de verwachting dat er ten minste nog een van hen in leven zou zijn wanneer Christus' wederkomst plaats zou vinden.⁶¹

Naast erkende religieuze genootschappen hebben ook 'sektarische' groeperingen zoals de Branch Davidians, een Amerikaanse groep behorend tot de adventische familie, een eindtijdverwachting. In het verleden hebben zij hierdoor veel media-aandacht gekregen. Onder leiding van Vernon Howell, alias David Koresh, zet deze beweging een apocalyptisch denkschema uiteen. Het loopt uit op een confrontatie tussen de FBI en de Branch Davidians, waarbij enkele leden om het leven komen. Deze aanval paste in het apocalyptisch denkschema van Koresh; hij verwachtte immers dat ze bedreigd zouden worden door de buitenwereld. Ze verhouden zich op gespannen voet met de buitenwereld, maar daarnaast zag Koresh het ook als zijn taak om de adventistenkerk van binnenuit te reinigen.⁶² Ondanks de enorme media-aandacht die deze beweging en zijn eindtijdverwachting heeft gekregen, zijn de Branch Davidians qua omvang en invloed echter niet te vergelijken met de drie hierboven genoemde bewegingen.

⁵⁸ Ibidem, 465.

⁵⁹ R. Kranenborg, 'Berekeningen van het einde. Apocalyptische berekeningen binnen christendom en New Age', in: R. Kranenborg (red.), *Religieuze bewegingen in Nederland. Eindtijdbewegingen 32*, (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1996) 10.

⁶⁰ R. Singelenberg, 'Jehovah's getuigen', in: R. Kranenborg (red.), *Religieuze bewegingen in Nederland 32. Eindtijdbewegingen* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1996) 86.

⁶¹ P. Boyer, *When time shall be no more. Prophecy belief in modern American culture* (Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press, 1992) 87.

⁶² Kranenborg, 'Berekeningen van het einde', 17-19.

2.4. Hedendaagse eindtijdverwachtingen in Nederland: een voorgeschiedenis

In de hierop volgende hoofdstukken zullen de verschillende tijdschriften onder de loep worden genomen over de visie van de verschillende kerkelijke stromingen op de eindtijd. Zoals in de onderzoeksvraag geformuleerd, gaat het hierbij om de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog. Daarom wil ik in deze paragraaf stilstaan bij de ontwikkelingen van eindtijdverwachtingen voorafgaand aan deze periode, de eerst helft van de twintigste eeuw. Een prominent figuur die in dit verband genoemd moet worden, is Johannes de Heer (1866-1961). Hij is van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van eindtijdverwachtingen onder Nederlandse protestanten. Zijn Maranatha-beweging past binnen de twintigste-eeuwse bewegingen die sterk beïnvloed zijn door het premillennialisme. De Heer kwam in aanraking met de zevendedagsadventisten en sloot zich voor een periode van zes jaar bij deze groep gelovigen aan. Het is zeer waarschijnlijk dat het adventisme zijn geloofsvisie sterk heeft beïnvloed.⁶³ Het einde der tijden en de wederkomst van Christus zijn namelijk erg belangrijk binnen zijn opvattingen. Hij is een aanhanger van de letterlijke interpretatie van de premillennialistische visie. Zijn gedachtegoed vertoont grote overeenkomsten met het dispensationalisme van Darby. De opvattingen van De Heer zijn ook heden ten dage nog te herkennen in artikelen van *Het Zoeklicht*, een tijdschrift dat door De Heer zelf is opgezet en dat ook tegenwoordig nog veel gelezen wordt in evangelische kringen.

We kunnen er niet omheen dat eindtijdverwachtingen ook in Nederland aan de orde van de dag zijn. Er zijn genoeg voorbeelden van excessen die de boodschap van een komend einde van de wereld radicaal verkondigen. We moeten alleen wat betreft eindtijdverwachtingen niet blijven steken bij de excessen, want ook onder de doorsnee christen is er het geloof dat het einde snel zal naderen. In de voorgaande paragrafen blijkt dat Amerika het centrum van dit eindtijdgeloof is, maar de invloed van Amerikaanse denkwijzen op Europa is groot.⁶⁴ Dit is in eerste instantie vooral in evangelische kringen het geval, maar ook in meer behoudende protestanten is deze invloed niet te onderschatten. In de volgende hoofdstukken zal ik de eindtijdverwachtingen van respectievelijk evangelische, orthodox-gereformeerde en reformatorische kring onder de loep nemen.

2.5. Conclusie

Eindtijdverwachtingen lijken door de hele geschiedenis altijd onder het oppervlak aanwezig te zijn. Het is immers eigen aan het christendom door het lineaire tijdsbeeld wat wordt gehanteerd. Aangezien er een begin van de wereld wordt beschreven, moet er ook wel een einde van de wereld zijn. Door de westerse geschiedenis waarin er lang sprake was van een samenwerking tussen seculiere en religieuze machten, werd een verlangen naar het einde niet altijd sterk aanwezig. Er zijn echter bepaalde gebeurtenissen die dienen als aanleiding om deze verwachting te doen oplaaien. Je zou kunnen stellen dat wanneer een bepaalde groep christenen of de waarden van het christelijk geloof onder druk komt te staan, de belangstelling voor de eindtijd onder gelovigen toeneemt. Verschillende gebeurtenissen in de geschiedenis brengen dit aan het licht, zoals in de periode waarin het Romeinse Rijk zijn ondergang tegemoet lijkt te gaan. Bijbelgedeelten worden op zo'n moment aangegrepen om deze verwachtingen te rechtvaardigen.

Religieuze groeperingen verschillen in hun houding ten opzichte van eschatologische voorstellingen. Sommige van hen zijn niet geïnteresseerd in speculaties over het einde van de

⁶³ H. Fonteyn, 'Johannes de Heer. Prediker van de parousie', in: R. Kranenborg (red.) *Religieuze bewegingen in Nederland 9* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1984) 32.

⁶⁴ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*, 183-184.

wereld. Anderen doen wel uitlatingen over hun verwachtingen over het einde der tijden. In de Bijbel staan verschillende profetieën over het einde der tijden en uiteenlopende interpretaties zorgen ervoor dat elke denominatie zijn eigen accenten aanbrengt in hun visie op de eindtijd. Het leggen van deze verschillende accenten wordt bepaald door meerdere factoren, zoals hun maatschappijkritiek of hun visie op de Bijbel. Vooral maatschappijkritiek en de positie van het christendom in de samenleving lijkt zowel in de vroege geschiedenis als in de moderniteit van grote betekenis te zijn voor een verlangen naar het einde. In de beginperiode is er een sterk geloof dat het einde aan zal breken. Het christendom is dan nog een marginale religie en heeft geen vaste rol in de samenleving. Door de groei van het christendom verdwijnt het verlangen naar Jezus' wederkomst naar de achtergrond. Het christendom krijgt steeds meer zeggenschap over de inrichting van de samenleving. Deze samenhang van maatschappelijke ontwikkelingen met een verlangen naar de eindtijd kun je ook terugzien in de moderniteit, wanneer het postmillennialisme een dominante opvatting is. Door succeservaringen in de wetenschap, zendingsmissies, et cetera, groeit het idee dat de mens Jezus' wederkomst zelf kan bewerkstelligen. Ontwikkelingen in de wereld zijn van invloed op hoe de religieuze groep zichzelf positioneert in deze wereld. En dit heeft weer consequenties voor de eindtijdvisie van desbetreffende groep en dientengevolge ook het verlangen naar het moment waarop Jezus zal wederkeren. Hoe nabij het einde is voor protestanten in Nederland vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw tot het heden, zal door het bestuderen van tijdschriften in de volgende hoofdstukken aan bod komen.

3. Eindtijdverwachtingen in de evangelische beweging

Evangelische christenen onderscheiden zich door een aantal kenmerken zowel van orthodox-gereformeerde als van reformatorische christenen. Ze hebben echter gemeen dat ze de Bijbel als het gezaghebbende Woord van God beschouwen. Hieronder wordt volgens godsdienstsocioloog Sipco Vellenga verstaan dat 'de oorspronkelijk geschreven teksten van de Bijbel volledig door God geïnspireerd zijn, de Bijbel onfeilbaar is en de Bijbel absoluut gezag heeft over geloof en leven.'⁶⁵ Onfeilbaarheid wil zeggen dat de Bijbel geen feitelijke onjuistheden bevat. Dit wil echter niet zeggen dat alle teksten letterlijk geïnterpreteerd dienen te worden; ook symbolische interpretatie is mogelijk. De Bijbel is als het ware een 'magazijn van feiten', die gedecodeerd moet worden. Dit zorgt voor een grote uitdaging bij een onderwerp als de eindtijd. Tevens wordt er veel nadruk gelegd op een persoonlijke bekering. Je moet een bewuste keuze maken voor het christelijk geloof en zo 'wedergeboren' worden. Dit moment van bekering moet ervoor zorgen dat je leven een andere wending neemt. Je leven krijgt vorm door persoonlijke toewijding aan God door middel van Bijbel lezen en gebed.⁶⁶ Alleen dit persoonlijke geloof is de eeuwige weg tot zaligheid.⁶⁷ Een nauwverwant kenmerk is de actieve toewijding aan evangelisatie en zending.⁶⁸ Evangelisatie kan gedefinieerd worden als de geloofsverkondiging in Nederland, terwijl zending zich afspeelt in het buitenland. Dienstbaarheid aan de naaste is tevens van grote betekenis voor de vormgeving van de evangelische geloofsopvattingen. Dit dient echter duidelijk onderscheiden te worden van zending en evangelisatie. Zending en evangelisatie dienen voor het herstel van de relatie tussen God en mens, terwijl dienstbaarheid erop gericht om de relatie tussen mensen onderling te verbeteren.⁶⁹ Daarnaast leggen evangelischen veel nadruk op de verwachting dat Christus spoedig terug zal keren.⁷⁰ Evangelische christenen kenmerken zich door hun grote aandacht voor het duizendjarig rijk.⁷¹ Binnen de evangelische beweging in Nederland is het prechiliasme of premillennialisme een algemeen aanvaarde opvatting. Deze opvatting gaat ervan uit dat het verwachte duizendjarige rijk geen voortzetting kan zijn van de huidige aardse werkelijkheid en daarom zal Christus' wederkomst eerst plaatsvinden, voordat dit vrederijk kan aanvangen.

De huidige evangelische beweging in Nederland is niet goed te begrijpen zonder de oorsprong en ontwikkeling van deze beweging in Amerika te bekijken. Het evangelisch protestantisme is gevormd en dominant geworden in de Amerikaanse cultuur vanaf de koloniale tijd tot aan het einde van de negentiende eeuw. Predikers reisden door het land om op te roepen tot bekering, boetedoening en geestelijke opwekking. Er kwam nadruk te liggen op de vrije keuzemogelijkheid van de mens om Gods genade aan te nemen. Er moest dus bij ieder individu sprake zijn van een persoonlijk bekeringsmoment.⁷² De eerste en tweede 'Great Awakenings' zorgde dat de hegemonie van het evangelicalisme in de Amerikaanse cultuur gewaarborgd bleef.⁷³ De overhand van deze vorm van christendom op alle terreinen van het leven, begon af te brokkelen

⁶⁵ S.J. Vellenga, *Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland* (VU Uitgeverij: Amsterdam 1991) 12.

⁶⁶ G. Marsden en W.L. Svelmoe, 'Evangelical and fundamental christianity', in: L. Jones (ed.), *Encyclopedia of religion*, second edition, vol.5 (Macmillan Reference USA: Detroit, 2005) 2887.

⁶⁷ H. van den Belt, 'Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil', 18.

⁶⁸ R.K. Johnston, 'Evangelikale Theologie', in: H.D. Betz (eds.), *Religion in Geschichte und Gegenwart*, vierte auflage, vol.2 (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999) 1699.

⁶⁹ Vellenga, *Een ondernemende beweging*, 14.

⁷⁰ Bos, *De aard, de daad en het Woord*, 12.

⁷¹ Van Vlastuin, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen', 123.

⁷² Stoffels, *Wandelen in het licht*, 17.

⁷³ N. Ammerman, *Bible believers. Fundamentalists in the modern world* (Piscataway: Rutgers University Press, 1987) 18.

door een aantal moderne ontwikkelingen. Zo zorgde de opkomst van de moderne, vrijzinnige theologie en het darwinisme er onder andere voor dat er een houding van rationalisme en scepticisme ontstond ten opzichte van het toen heersende geloofssysteem.⁷⁴ Aan het eind van de negentiende eeuw werden met evangelischen vooral de christenen aangeduid die de grondwaarheden van dit orthodox-protestantse geloof trachtten te verdedigen tegenover deze moderne ontwikkelingen. Dit had gevolgen voor de positionering van evangelische gelovigen ten opzichte van de wereld. Volgens socioloog Christian Smith is het idee dat ze in een strijd verwickeld zijn met de dominante cultuur van de wereld belangrijk voor de identiteit van de evangelischen. Zo schetsen evangelischen soms scenario's waarin zichzelf als underdog worden gepositioneerd.⁷⁵ Zij creëren dus een bepaalde spanning tussen henzelf en de mainstream en deze spanning moet in stand worden gehouden. Enerzijds zullen zij door een te kleine spanning hun onderscheidende getuigenis verliezen. Anderzijds waken zij ervoor gelijkvormig te worden aan de heersende cultuur.⁷⁶

Door deze ontwikkelingen kwam de tot dan toe heersende opvatting van het postmillennialisme in deze beweging onder druk te staan. Evangelischen werden daarom overwegend aanhangers van het premillennialistische gedachtegoed.⁷⁷ Men trok zich terug uit de wereld om niet voortdurend geconfronteerd te worden met 'de zondige wereld'. De evangelische beweging was vanaf het midden van de negentiende eeuw actief in Nederland. Voor de Tweede Wereldoorlog bleef het aantal evangelischen echter tot een minimum beperkt en functioneerden ze aan de rand van de gevestigde protestantse kerkgenootschappen.⁷⁸ Pas vanaf het midden van de jaren zestig groeide de evangelische stroming uit tot een aanzienlijke beweging, die zich tevens op maatschappelijk gebied ging ontwikkelen. Zo ontstonden er verscheidene organisaties die zich verenigden in de 'evangelische' zuil.⁷⁹ Tot deze evangelische zuil worden ook de pinkstergemeenten gerekend. De pinksterbeweging is ontstaan aan het begin van de twintigste eeuw. Een aantal studenten hadden het verlangen om de krachtige ervaringen van de Heilige Geest, zoals in de eerste christengemeente, te doen herleven. Zij baden voor de kracht van de Heilige Geest en hadden allerlei nieuwe religieuze ervaringen, wat het beginpunt markeert van deze beweging. Ook heden ten dage worden zij gekenmerkt door hun focus op de werking en kracht van de Heilige Geest.⁸⁰ De pinksterbeweging behoort met betrekking tot hun eindtijdisie tot de adventisten.⁸¹

De evangelische beweging is minder radicaal in haar opvattingen over de eindtijd dan eerder het geval was.⁸² Deze veranderingen zijn tot stand gekomen doordat de evangelische beweging minder marginaal is geworden. Zo geniet de evangelische beweging heden ten dage erg veel populariteit binnen het protestantisme in Nederland. De beweging is aantrekkelijk vanwege haar aansluiting bij de populaire cultuur. Doordat je dicht met de hedendaagse cultuur verbonden bent, wordt de geloofsinhoud ook sneller aantrekkelijker gemaakt. Er vindt een popularisering van de

⁷⁴ Stoffels, *Wandelen in het licht*, 18.

⁷⁵ Hankins, *American evangelicals*, 99.

⁷⁶ Boyer, *When time shall be no more*, 99.

⁷⁷ Ibidem, 38.

⁷⁸ Vellenga, *Een ondernemende beweging*, 36.

⁷⁹ Ibidem, 37.

⁸⁰ T. de Ruiter, 'Het ontstaan van de pinksterbeweging', Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, <http://www.vpe.nl/index.php?option=content&task=view&id=199>, Laatste wijziging 11 februari 2005, Bezoekt op 19 juni 2012.

⁸¹ H. Zegwaart, 'Het eschatologische accent van de pinksterbeweging', in: G. Harinck, *'Steek elke pastorie in brand!' Honderd jaar dwarsverbindingen tussen Pinkstergemeenten en protestantse kerken* (Amsterdam: Historisch documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden), 2008) 43.

⁸² Van den Belt, 'Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil', 21.

opvattingen plaats. Dit heeft tot gevolg gehad dat de eindtijdopvattingen van evangelischen niet meer zo stellig zijn als eerder het geval was.

3.1. De tijdschriften

Gouden Schooven is volgens het voorblad van dit tijdschrift het officiële orgaan van de pinkstergemeente in Nederlands-Indië. Nederlands-Indië trekt als Nederlandse kolonie veel zendingsbewegingen aan. De pinksterbeweging is vanaf het begin van de twintigste eeuw actief in dit gebied. De Pinkstergemeente in Nederlands-Indië wordt in 1924 officieel erkend. De Pinksterbeweging in Nederlands-Indië en de Pinkstervreugd in Nederlands-Indië scheiden zich respectievelijk in 1926 en 1932 van de Pinkstergemeente af.⁸³ Margretha Alt, oprichtster van de *Gouden Schooven*, vestigt zich op eigen initiatief op Java in 1913 en er centreert zich al snel een kleine gemeente om haar heen. Pas in 1927 sluit zij zich aan bij de Pinkstergemeente in Nederlands-Indië. In 1935 richt zij vervolgens de Pinksterzending in Nederlands-Indië op.⁸⁴ Zo hebben zich in korte tijd een veelvoud van pinksterbewegingen afgescheiden van de Pinkstergemeente in Nederlands-Indië. Het is onduidelijk of deze afscheidingen van de Pinkstergemeente vanwege organisatorische of leerstellige aard waren. De *Gouden Schooven* werd voor het eerst uitgegeven in het jaar 1927, het jaar waarin Alt zich aansloot bij de Pinkstergemeente in Nederlands-Indië. In de beginperiode van het blad werd het alleen uitgegeven in Nederlands-Indië. Het werd vanaf 1961 ook uitgegeven in Nederland. In *Gouden Schooven* wordt aan het begin van het tijdschrift een twaalfal punten uiteengezet met wat men 'gelooft en leert'. Punt 11 van deze lijst luidt: 'Wij gelooven in de spoedige wederkomst van onzen Heiland en de opname der geloovigen, vóór den aanvang van het duizendjarig rijk op aarde. (Handel. 1:11; 1 Kor. 15:22 -24; 1 Thess. 4:13-18; 1 Kor. 15: 51-57; Openb. 20: 1-6)⁸⁵ Dit punt wordt nog gevolgd door een twaalfde punt waarin men zegt te geloven in een laatste oordeel. *Het Zoeklicht* is opgericht door Johannes de Heer en heeft naar eigen zeggen als doel om de schrift te onderzoeken en de tekenen der tijden te onderscheiden.⁸⁶ Zoals blijkt uit deze ondertitel heeft het tijdschrift een duidelijk eschatologisch karakter. Het onderscheidt zich hierdoor van de tijdschriften uit zowel de reformatorische als de orthodox-gereformeerde kringen, maar ook van *Gouden Schooven*. Hierdoor is geen vergelijking mogelijk in de hoeveelheid artikelen over het einde der tijden, aangezien op voorhand aan te nemen valt dat zulke artikelen in een grote hoedanigheid in *Het Zoeklicht* zijn opgenomen. Het is wel mogelijk om uit dit tijdschrift opvattingen te destilleren over de eindtijd in de evangelische beweging.

3.2. Visie op de eindtijd

In de evangelische beweging is de eindtijd van grote betekenis voor de vormgeving van hun geloof. Dit wordt zichtbaar in het volgende citaat: 'Deze wederkomst van Christus is alleen voor hen die in deze tijd zich aan Hem hebben overgegeven en wedergeboren zijn door Zijn dierbaar bloed. Deze wederkomst zal begeleid worden door de stem van de aartsengel, in een oogwenk, zó dat de wereld plotseling zal bemerken: de Gemeente is niet meer op aarde!'⁸⁷ Hier komt de opvatting naar voren

⁸³ Begrippenlijst Nederlands-Indië, 'Zending', <http://www.nedindie.nl/Z.htm>, Laatste wijziging onbekend, Bezocht op 19 mei 2012.

⁸⁴ Historici.nl, 'Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960', <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RepertoriumVanNederlandseZendings-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/265519051>, Laatste wijziging onbekend, Bezocht op 19 mei 2012.

⁸⁵ Auteur Onbekend, 'Wat de pinkstergemeente gelooft en leert.', *Gouden Schooven* 28 (1930) 2.

⁸⁶ [http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Zoeklicht%20Chet%20\(Joh.%20de%20Heer\)_tcm99-135912.pdf](http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Zoeklicht%20Chet%20(Joh.%20de%20Heer)_tcm99-135912.pdf)

⁸⁷ W. Harkema, 'Hemelvaart wederkomst', *Het Zoeklicht* 2 (1975) 15.

dat persoonlijke bekering de enige weg is tot zaligheid, waar in de inleiding van dit hoofdstuk al naar werd verwezen. Wanneer de gelovigen een persoonlijke moment van 'wedergeboorte' hebben doorgemaakt, mogen zij uitzien naar de wederkomst van Christus. Er is daarom sprake van een levendige verwachting bij deze groep gelovigen. Ze zetten hun eindtijdverwachting dan ook vaak in precisie uiteen. Deze verwachting wordt levendig gehouden door er veel aandacht aan te besteden.

'Duizend jaren lang zal deze heerschappij van VREDE duren. (Openb. 20). Voor zover wij daarover het licht bezitten geloven wij, dat dit zogeheten 'millennium' aanvangt, nadat de Godsoordelen over onze plaat door het wrede regime van de antichrist zich zullen hebben voltrokken. De maat der zonde van de mensheid is dan 'vol' geworden en de straf daarop een rechtvaardige daad van God, alsnog vermengd met een kans ter ontkoming voor hen die tot geloof komen (Openb. 7).'⁸⁸

Men gelooft dat de opname van de 'ware' gelovigen de eindtijd zal inluiden. Deze opname is van grote betekenis voor het eindtijdgeloof van de evangelischen.⁸⁹ Zo besteden invloedrijke Amerikaanse schrijvers over dit onderwerp, zoals Tim LaHaye, hier veel aandacht aan. Ook komt het in veel artikelen uit de evangelische tijdschriften naar voren, zoals ook in de bovenstaande citaten. In *Gouden Schoven* van 1930 wordt ze genoemd als een van de belangrijkste geloofspunten. Deze opname zal op een onvoorzien ogenblik plaatsvinden. De Grote Verdrukking zal in de meeste scenario's na de Opname plaatsvinden. Deze opvatting was voor de Tweede Wereldoorlog algemeen aanvaard binnen de evangelische beweging. Daarna kwamen er ook steeds meer geluiden die beweerden dat de Opname tijdens of na de Grote Verdrukking zou plaatsvinden.⁹⁰ Door de popularisering van de beweging zag men minder redenen om zich afzijdig te houden van maatschappelijke ontwikkelingen in de wereld. Dit zorgde ervoor dat er minder nadruk op de Opname werd gelegd in eindtijdverwachtingen. De Grote Verdrukking wordt voorgesteld als iets wat niet te vergelijken is met het onrecht wat nu al over de aarde gaat; het is verdrukking en onrecht in zijn ergste vorm. Deze tijd vol onrecht zal in de meeste scenario's eindigen na een periode van zeven jaar wanneer Christus terug zal keren naar de aarde. Hij zal dan regeren over de aarde in een duizendjarig rijk van vrede. Satan zal daarna korte tijd worden losgelaten op de aarde. Tot slot wordt het laatste oordeel uitgesproken, waarna de nieuwe hemel en de nieuwe aarde worden voorbereid.⁹¹ De Bijbel wordt gebruikt als handboek voor dit eindtijdscenario. De profetieën die in de Bijbel zijn opgenomen worden vaak letterlijk geïnterpreteerd. De duizend jaar in Openbaring 20:2 waarin de Satan geketend zal zijn, betekent dan ook daadwerkelijk een duizend jaar aan vrede. De gelovigen lijken zich in het volgende citaat te verheugen in de beloften van de Bijbel over deze tijd.

'Een heerlijke verwachting voor gelovigen is die op de wederkomst van Christus, het Duizendjarig Vrederijk, de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. [...] Wat een enorm voorrecht om voor alles op God te mogen vertrouwen, iets wat miljoenen mensen niet kennen. Voorts is daar de verwachting temidden van nood en storm.'⁹²

⁸⁸ D. Gr., 'Het duizend jarig vrederijk', *Gouden Schoven* 6/7 (1980) 3.

⁸⁹ T. LaHaye, *Understanding the last days. The keys to unlocking Bible prophecy* (Eugene: Harvest House Publishers, 1998) 69.

⁹⁰ Van Vlastuin, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatoren', 129.

⁹¹ Zegwaart, 'Het eschatologische accent van de pinksterbeweging', 43.

⁹² D. Groeneveld, 'Verwachting', *Gouden Schooven* 2 (1985) 3.

Niet de gehele evangelische beweging gelooft heden ten dage op dezelfde wijze in de eindtijd. Onder invloed van de hedendaagse Bijbelse theologie zijn er bijvoorbeeld ook evangelische christenen die niet meer letterlijk in een duizendjarig rijk geloven.⁹³ De opvattingen over de eindtijd zijn dus niet meer zo eenduidig als aan het begin van de twintigste eeuw. Juist doordat er een nauw uiteengezette visie op de eindtijd circuleert binnen deze beweging vallen de verschillen meer op. Bij zowel de reformatorische gezindte als de orthodox-gereformeerde kring is ook sprake van interne verschillen, maar deze komen minder aan de oppervlakte. Doordat er zoveel aandacht uitgaat naar de verwachting dat de eindtijd spoedig zal aanbreken, speelt dit geloofsaspect een grote rol bij de beleving van het geloof. Binnen de evangelische beweging heeft men een uitgesproken mening over de manier waarop de eindtijd plaats zal vinden. Uit de tijdschriften komt duidelijk een houding van zeker weten naar voren. Men vindt dat de Bijbel genoeg informatie verschaft, om dit nauwkeurig uiteen te kunnen zetten. Maar hoe zit het met het tijdstip waarop de eindtijd zal plaatsvinden? Kunnen hier voorspellingen over worden gedaan aan de hand van de Bijbel?

‘Er zijn heel wat grote en kleine theologen in Gods rijk bezig geweest om uit te rekenen wanneer de opname van de gemeente geschieden zal. Er zijn vele van zulke berekende momenten al voorbij gegaan, zonder dat er iets gebeurde. Maar er komen ook nog van dergelijke tijdstippen aan. Toch is dit altijd mislukken gedoemd, want dit is ons niet gegeven. In Handelingen 1 vs. 7 zegt de Here Jezus: “Het is niet uw zaak de tijden of gelegenheden te weten, waarover de Vader de beschikking aan Zich gehouden heeft”.’⁹⁴

Het tijdstip waarop dit alles zal aanbreken, staat volgens de evangelischen dus niet in de Bijbel vermeld. Daarom ziet men het als een grove fout om hier uitspraken over te doen. Er bestaat een duidelijk beeld tot hoever men mag gaan wat betreft uitspraken te doen over de eindtijd. Dit beeld wordt gevormd door een Bijbeltekst, zoals uit Handelingen 1, waarin staat dat het geen menselijke aangelegenheid is zich met het moment van de eindtijd bezig te houden. Is uit de verschillende pogingen in de negentiende eeuw niet gebleken dat dergelijke voorspellingen de plank volledig mislaan? Zo dienen mannen als Miller en Russell, voormannen van respectievelijke de adventisten en de Jehova's getuigen, als voorbeeld van hoe het niet moet. Zij moesten hun eindtijdberekening regelmatig bijstellen, maar al deze momenten gingen voorbij zonder dat er iets gebeurde.⁹⁵ Het is echter belangrijker dat je uitkijkt naar dit moment: ‘Uitzien naar de komst van Jezus mág! De christenen te Thessalonica die voor velen als voorbeeld dienden werden erom geprezen dat “uit de hemelen de Zoon verwachtten...” (1. Thess. 1:10)’.⁹⁶ Het in stand houden van een intense eindtijdverwachting kan door te verwijzen naar profetieën of Bijbelteksten waarin deze tijd wordt voorgesteld als nabij, maar tevens onbepaald blijft.⁹⁷ Er is geen duidelijkheid over het moment waarop het zal gebeuren. Is het niet veel belangrijker dat je in afwachting bent van dit moment en je met je hart hebt overgegeven aan God? Het is volgens de gelovigen niet correct om te denken dat je alle tijd van de wereld hebt, want dan kan het moment wel eens aan je voorbij gaan.

⁹³ Van Vlastuin, ‘De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen’, 130-131.

⁹⁴ J. Schouten, ‘De laatste dagen’, *Het zoeklicht* 12 (1998).

⁹⁵ Kranenborg, ‘Berekeningen van het einde’, 10-12.

⁹⁶ T. Verdam, ‘Met reikhalzend verlangen. Uitzien naar de komst van Jezus.’, *Oogstijdmagazine* (jaar van uitgave onbekend) 21.

⁹⁷ D. Bromley, ‘Constructing apocalypticism. Social and cultural elements of radical organisation’, in: T. Robbins and S. Palmer (eds.), *Millennium, Messiahs and Mayhem. Contemporary apocalyptic movements* (London; New York: Routledge, 1997) 36.

3.3. Tekenen des tijds

In de evangelische beweging krijgen tekenen des tijds over het algemeen veel aandacht. Een van de kenmerken voor het eindtijd geloof van evangelischen is de overtuiging dat er profetieën in het Oude Testament en Nieuwe Testament staan die in de toekomst nog in vervulling moeten gaan.⁹⁸ Daarom wordt vaak geprobeerd om een verband te leggen tussen enerzijds actuele gebeurtenissen in de wereld en anderzijds onvervulde Bijbelse profetieën. De evangelischen gebruiken de Bijbel om gebeurtenissen op hen heen te verklaren. De teksten uit de Bijbel hebben voor het heden nog betekenis. 'Heel de Schrift openbaart ons de wil van God, voor ons persoonlijk leven, voor de wereld, voor Israël, voor de toekomst, het is allemaal in de Bijbel te vinden.'⁹⁹ Het onderstaande citaat laat zien dat men verhalen uit de Bijbel en gebeurtenissen uit de christelijke geschiedenis dienen om lering uit te trekken.

'Aan de dagen van de vleeschwording van Christus waren allerlei valsche Christussen voorafgegaan, en zoo zullen ook in deze dagen van de verwachting van den komenden Vredevorst, Die eerst door gerichten Zijn Koninkrijk zal bevestigen en sterken, allerlei openbaringen komen van Messiassen en caricaturen van het Koninkrijk, die wel een schijn van bevrediging kunnen geven, doch de een na de ander als zeepbellen uiteen zullen spatten. Allerlei bewegingen op godsdienstig, maatschappelijk, politiek en ander gebied, zullen zich voordoen als verlossers der menschheid, terwijl het niets dan zeepbellen zijn.'¹⁰⁰

Men gelooft dat de Grote Verdrukking nog niet is aangebroken, maar dat de voortekenen van deze zware periode duidelijk waarneembaar zijn in onze tijd. Zo zullen er allerlei valse messiassen op staan en zich uitgeven voor Jezus. Volgens de gelovigen is het logisch dat zij bepaalde gebeurtenissen zien als tekenen, aangezien Jezus zelf hier nadrukkelijk over spreekt: 'Jullie zullen berichten horen over oorlogen en oorlogsdreiging. Laat dat je dan niet verontrusten, die dingen moeten gebeuren, al is daarmee het einde nog niet gekomen. Het ene volk zal tegen het ene ten strijde trekken en het ene koninkrijk tegen het andere, en overal zullen er hongersnoden uitbreken en zal de aarde beven: dat alles is het begin van de weeën'.¹⁰¹ De meeste tekenen worden volgens de gelovigen letterlijk zo in de Bijbel genoemd. In onderstaand citaat is te zien dat men ook een bijzondere rol voor Rusland ziet weggelegd in de eindtijd. Zo wordt in Ezechiël 38 en Openbaring 20 gesproken over landen die uit het noorden zullen optrekken om Israël te vernietigen. Vroeger werd vaak naar de Sovjet-Unie verwezen en tegenwoordig wordt deze plek vaak ingenomen door Rusland.

'Er zijn honderden tekenen van Zijn terugkomst: tekenen in de lucht, epidemische ziekten, de milieu problematiek, geweld, moreel verval, oorlogen en geruchten van oorlogen. Het zijn signalen van de eindtijd en van de spoedige komst van Jezus. Eén van de tekenen betreft Rusland. Het is voor sommigen gewaagd om zo nadrukkelijk de vinger te wijzen op een concrete situatie. Toch ben ik ervan overtuigd dat de Here God ons in Rusland een teken gegeven heeft, welke we niet mogen negeren.'¹⁰²

⁹⁸ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*, 198.

⁹⁹ F. ter Velde, Het geheimenis van Zijn wil, *Het zoeklicht* 17 (2001) 4-5.

¹⁰⁰ J. de Heer, 'Ware en valsche kerstvrede', *Het zoeklicht* 5 (1928) 2.

¹⁰¹ Nieuwe Bijbel Vertaling (NBV), Mattheus 23: 6-7.

¹⁰² H. Schouten, 'Wat is het teken van uw komst? (3)', *Het zoeklicht* 6 (2001) 8.

Wanneer evangelischen de Bijbel lezen, gaan ze op zoek naar een zo direct en letterlijke interpretatie. Het achterliggende idee is dat God te begrijpen is door de Bijbel en daarom moet de Bijbel zo letterlijk mogelijk geïnterpreteerd worden.¹⁰³ Datgene wat in het Nieuwe Testament onderwezen wordt en wat werd geloofd in de vroege Kerk, is ook heden ten dage nog bindend.¹⁰⁴ God maakt door de Bijbel zijn plan met de wereld duidelijk. 'Wat moeten we dankbaar zijn voor het duidelijke en onfeilbare Woord van God dat ons nergens in het onzekere laat.'¹⁰⁵ In de profetieën wordt alles echter niet met naam en toenaam genoemd en daarom gaat men veel van de gaten in de profetieën naar eigen inzicht invullen. De interpretaties kunnen daarom nogal uiteenlopen. Voor de gelovigen is hun eigen interpretatie echter in overeenstemming met de waarheid. In het hierboven aangehaalde voorbeeld van Ezechiël 38 en Openbaring 20 wordt daarom niet altijd naar Rusland (Sovjet-Unie) verwezen, maar soms krijgen islamitische staten zoals Kazachstan of Azerbeidzjan deze rol toebedeeld.¹⁰⁶ Een ander veel voorkomend idee binnen evangelische kringen is dat de antichrist uit Europa zal komen. De tien koppen van het Beest waarover in Openbaringen 13 gesproken wordt, verwijst volgens de een interpretatie naar de tien landen van de Europese Gemeenschap.¹⁰⁷

'Wij bevinden ons in de slotfase van deze bedeling. Ja, sterker nog, wij zijn in de allerlaatste dagen aangekomen. Gods woord is zeer beslist en uitermate betrouwbaar. In het licht van de huidige gebeurtenissen zal de 10-statenbond zich spoedig formeren. Een zeer hevige crisis met wanorde en verwarring zal de 'tien' naar elkaar toedrijven, omdat anders ijzer en leem niet aan elkaar zullen hechten.'¹⁰⁸

Behoudende protestanten, waartoe de evangelischen gerekend kunnen worden, hebben lange tijd een belangrijke plaats toebedeeld aan Europa in hun eindtijdverwachting. Een van de meest invloedrijkste denkers over de positie van Europa is Hal Lindsey. Hij schreef in 1970 het boek *The Late Great Planet Earth*, waarvan miljoenen exemplaren werden verkocht. Dit boek is een profetische gids die inzicht wil geven op welke wijze de wereld zal eindigen en op welke termijn dit plaats zal vinden.¹⁰⁹ Het boek Openbaringen wijst volgens de interpretatie van de evangelische beweging op een heropleving van het Romeinse Rijk. Dit Romeinse Rijk zal geleid worden door de antichrist en zij zullen uiteindelijk in Israël verslagen worden door de wedergekomen Christus en zijn heiligen.¹¹⁰ Door de uitbreiding van de EEG zagen zij de profetieën in Openbaringen bewezen. Opvallend is dat dit idee ook in Nederland terug te vinden is en dat terwijl Nederland ook onderdeel uitmaakt van de Europese Gemeenschap. Het evangelische beweging is afkomstig uit Amerika en daarom veelal Amerikaans geïntereerd. In het Nederlands evangelicalisme is dus een sterk focus op Amerika te zien.

¹⁰³ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*, 199.

¹⁰⁴ T.P. Weber, *Shadow of the second coming. American premillennialism 1875-1925* (Oxford: Oxford University Press, 1979) 179.

¹⁰⁵ Auteur onbekend, 'De gemeente door de grote verdrukking?', *Het zoeklicht* 3 (1974)

¹⁰⁶ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*, 199.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 194.

¹⁰⁸ A. de Jong-Warnsveld, 'Op weg naar de 'De crisis'', *Oogstijds magazine* 7/8 (1989) 21.

¹⁰⁹ D. Herman, *The New Roman Empire: European Envisionings and American Premillennialists*, *Journal of American studies*, 2000, 30.

¹¹⁰ *Ibidem*.

3.4. Israël

In de eindtijdtheorieën van de evangelische beweging krijgt zowel het volk als de staat Israël een belangrijke rol toebedeeld. Men gelooft dat Israël van grote betekenis is in het heilsplan van God. De beloften aan Abraham staan aan de basis van dit sterke eindtijdgelooft, blijkt uit verschillende artikelen: 'Maar helaas, het joodse volk heeft Hem destijds niet aanvaard, en Christus is naar de Vader weergekeerd. Maar bij Zijn hemelvaart heeft Hij beloofd te zullen terugkeren en dat Hij alle beloften aan Israël gedaan, zal vervullen.'¹¹¹ Men gelooft dat de beloften die God ooit aan de aartsvader van het volk Israël heeft gedaan, ook heden ten dage nog stand houden. Dit wil zeggen dat Israël niet wordt opgenomen in het nieuwe verbond dat God met de Kerk heeft gesloten. Gods trouw aan de Joden staat hoog in het vaandel bij de evangelischen. De positie van Israël in het eindtijdsceario is niet op alle gebieden even hoopgevend. 'Er zal een tijd komen dat de toestand van Israël volkomen uitzichtloos zal zijn. "Dodelijk is zijn breuk, ongeneeslijk zijn wond". Ze zullen door allen verlaten worden, ze zullen geen enkele vriend meer overlaten.'¹¹² Men gelooft in een letterlijk herstel van Israël van zowel land als volk, zo blijkt uit het volgende citaat:

'Maar wie gaat onderzoeken, ontdekt hoe dicht het volk Israël en de komst van het Vrederijk met elkander verbonden zijn. Het begint met de beloften, welke God aan Abraham heeft gegeven. Dat waren beloften aangaande zijn nageslacht, maar ook aangaande het land. Nageslacht en land horen bij elkaar. We ontdekken zelfs dat God de grenzen van dat land nauwkeurig heeft vastgesteld. Dat zijn geen geestelijke grenzen, maar ze worden door de Here God met name genoemd.'¹¹³

Vanwege dit letterlijke herstel van het land en het volk Israël, zullen de Joden het in de Grote Verdrukking zwaar te voorduren krijgen. Israël zal zwaar op de proef worden gesteld en uiteindelijk zal een meerderheid van de Joden de strijd verliezen en omkomen. Dit alles zal plaatsvinden om Israël uit te laten groeien tot een sterke staat. Wanneer het volledige herstel van zowel het volk Israël als het land Israël is voltooid, zal het duizendjarige rijk van vrede kunnen aanbreken. Jeruzalem zal dan als hoofdstad fungeren van dit rijk, waarover Christus zal regeren. Een steeds kerende opvatting is het geloof dat de Joden tot bekering moet komen voordat de eindtijd begint. Eerst zullen de Joden Christus moeten aannemen als hun Messias en dan pas kan Hij naar de aarde komen. De Joden hebben hun kans bij de eerste komst van Jezus niet gegrepen en dit zullen zij recht moeten zetten voor zijn wederkomst. De verwachting onder evangelischen is dat zij dit in de toekomst massaal zullen doen. 'De toekomst van Israël en daarmee uiteindelijk die van ons, hangt af van de verschijning des Heren. En deze verschijning kan niet plaatsvinden zonder dat juist de Joden Hem zullen welkom heten als 'de gezegende Die komt in de naam van de Heer'.¹¹⁴ Israël wordt ook beschouwd als een teken van de eindtijd, want de heersende opvatting is dat de bekering van de Joden noodzakelijk is om de eindtijd te laten aanvangen.

3.5. Eeuwwisseling

Doordat men binnen de evangelische beweging zoveel nadruk legt op het 'lezen' van tekenen die het einde aankondigen, is de verwachting dat ook het aankomende millennium veel aandacht zou

¹¹¹ T.J. de Ruiter, 'Dit is geloof...zeker weten!', *Het oogsttijdmagazine* 4 (april 1991) 7.

¹¹² Auteur onbekend, 'Mensen zoals wij', *Gouden Schoven* 8 (1985) 18.

¹¹³ J. Schouten, 'Het duizendjarig vrederijk (1)', *Het zoeklicht* 26 (1990) 13.

¹¹⁴ H. Murriss, 'Shaloom Israël', *Het oogsttijdmagazine* 2 (februari 1990) 2.

krijgen. 'We zijn op weg naar AD 2000, we geloven dat de Wederkomst van Christus niet lang meer zal duren en dat de opname van de Gemeente voor de deur staat, maar dit alles hoeft niet te betekenen dat de Here in Zijn grote genade niet een opwekking in ons land wil geven.'¹¹⁵ Er blijkt echter in zijn geheel echter weinig aandacht voor de eeuwwisseling. Het geloof dat het aanbreken van het jaar 2000 de eindtijd zal inluiden, komt nergens in de tijdschriften nadrukkelijk naar voren. Het jaar 2000 wordt slechts tussen neus en lippen door genoemd, zoals in het voorgaande citaat naar voren kwam. Er wordt in de jaren voor het aanbreken van het tweede millennium echter wel een duidelijk appèl gedaan op de gelovigen. Ze moeten zorgen dat ze klaar zijn voor het moment waarop de eindtijd aan zal breken. Dit betekent dat je wedergeboren moet zijn voordat Christus terugkomt. Het wordt aangemoedigd om ernaar te verlangen, nu de verwachting is dat het zo snel dichterbij komt. 'Eén eindtijdadvies geven we nog door: De HEER zegt duidelijk dat in deze eindtijd de vuilheid en het onrecht zullen toenemen. Maar hij zegt tegelijk: *'Wie rechtvaardig is, hij bewijze nog meer rechtvaardigheid; wie heilig, hij worde nog meer geheiligd'* (Zie Openb. 22:11).'¹¹⁶ Het verlangen naar de toekomst betekent echter niet passief afwachten. Het onrecht zal de komende jaren alleen maar toenemen en daarom is van het groot belang om je actief op stellen; om in de periode voorafgaand aan het millennium je handen uit de mouwen te steken. Dan zal je nog rechtvaardiger en heiliger worden, beschrijft het bovenstaande citaat. Jezus moet als motivatie dienen om te handelen. 'Alleen Jezus is gerechtigd om te zeggen: *"Mij is gegeven alle macht"*. Dit moet ons te denken geven. Dit moet ons ook de nodige moed geven. Moed om aan de opdracht van Jezus te gehoorzamen om de volkeren te confronteren met het kruis van Jezus en hen tot discipelschap te brengen.'¹¹⁷ Daarom wordt er steeds meer opgeroepen tot evangelisatieacties. Aangezien het einde snel nadert, is het belangrijk om mensen te overtuigen van de juistheid van het Evangelie.

3.6. Conclusie

In de evangelische beweging is de eindtijd van grote betekenis in de geloofsbeleving. De evangelischen beschouwen zichzelf als het 'culturele buitenbeentje' in de wereld en daarom krijgt het moment waarop de gelovigen van de wereld zullen verdwijnen een grote plaats toebedeeld. Dit moment wordt aangeduid met de term 'de opname van de gemeente'. Ze proberen op deze wijze een bepaalde afstand te creëren tussen zichzelf en ongelovigen. Ze zijn zo in staat om kritiek te uiten op de cultuur om hen heen. Tegelijkertijd proberen ze ook aansluiting te vinden bij de heersende cultuur. Op deze wijze probeert men de geloofsinhoud aantrekkelijk te maken en meer mensen te bereiken met het evangelie. In de evangelische beweging heeft men veel oog voor verbanden tussen Bijbelteksten en actuele gebeurtenissen. Wanneer je de Bijbel op de juiste wijze leest, kun je inzicht verkrijgen over het eindtijds scenario. God maakt in de Bijbel zijn plan met de wereld duidelijk. Het is daarom dat de eindtijd in precisie is uitgewerkt. Het premillennialisme legt de basis voor dit eindtijd geloof. Het premillennialisme zegt dat het duizendjarig vreedrijk niet binnen de huidige wereld past en daarom zal eerst Christus' wederkomst plaatsvinden, voordat dit rijk gevestigd kan worden. Men zegt in deze wereld veel tekenen des tijds herkennen, die volgens hen in de Bijbel worden genoemd als tekenen die het einde in zullen luiden. Daarom heeft men oog voor de wereld om zich heen. Een ander teken wordt gezien in Israël. Er wordt geloofd dat alle beloften door God aan Israël gedaan ook heden ten dage nog van kracht zijn. God heeft een bijzonder heilsplan met Israël voor ogen. Noodzaak is wel dat veel Joden eerst tot bekering moeten komen, voordat Christus terug kan

¹¹⁵ F. ter Velde, 'De kerk in verwarring', *Het zoeklicht* 18 (1999) 5.

¹¹⁶ J. van Barneveld, 'Oordeel over ons land', *Het zoeklicht* 17 (1998) 19.

¹¹⁷ K. van Balen, 'In dienst van de overwinnaar', *Oogsttijdmagazine* 4 (1993) 11.

keren naar de aarde. Daarom is het van belang om je actief in te zetten en je bijvoorbeeld toe te leggen op evangelisatie. Je moet zorgen dat je klaar bent voor het moment van de eindtijd en dit doe je in de eerste instantie door je te bekeren en daarna door als discipel de wereld in te trekken.

4. Eindtijdverwachtingen in de reformatorische gezindte

Reformatorisch staat in de volksmond gelijk aan begrippen als traditioneel en conservatief.¹¹⁸ Dit wordt in stand gehouden doordat zij zich kenmerken door hun aandacht voor persoonlijke kennis van zonde en schuld, de nadruk op de leer van de uitverkiezing, het zoeken naar de zekerheid van het door God verkoren zijn en de noodzaak van de persoonlijke omgang met God.¹¹⁹ Op de betekenis van deze kenmerken zal ik verderop dieper ingaan. Een ander belangrijk kenmerk waardoor de reformatorische gelovigen zich kenmerken is hun wereldmijding. Met name dit laatste kenmerk draagt er aan bij dat ze dit bovengenoemde stempel vaak krijgen opgedrukt. Reformatorische christenen staan argwanend ten opzichte van de moderne samenleving en houden zichzelf daarom op een bepaalde afstand van deze samenleving. Dit wil echter niet zeggen dat zij wereldvreemd zijn, want zij maken vaak ook gebruik van moderne uitvindingen. Zij hebben echter een diepe overtuiging dat ze pelgrims of vreemdelingen zijn in deze wereld, op weg naar de eeuwigheid.¹²⁰ Ze zijn niet cultuurvolgend, maar leggen meer de nadruk op het gast-zijn in deze wereld.

Het draait bij deze groep gelovigen, net als bij de evangelischen, om een persoonlijk geloof in Jezus Christus. Deze groep onderscheidt zich echter van hen, doordat zij de overtuiging hebben dat dit persoonlijke geloof van hen geëist wordt, maar dat dit niet aan iedereen is gegeven.¹²¹ Er bestaat het idee dat zelfs binnen een kerkgemeente er een grote kloof bestaat tussen 'de ware gelovigen' en de rest, zij die niet tot de uitverkoren behoren. De overtuiging leeft dat er heel wat tijd voorbij gaat voor de definitieve bekering plaats zal vinden. Een belangrijke voorwaarde voor deze daadwerkelijke bekering is dat de gelovige doordrongen raakt van de eigen zondigheid. Tegelijkertijd bestaat echter het idee dat de gelovige zelf nooit in staat is om genoeg kennis over deze zonde en schuld te verkrijgen en hiervoor dus afhankelijk is van de genade van God.¹²² Deze groep gelovigen worden vaak ook wel aangeduid met de term bevindelijk-gereformeerden. Bevindelijkheid betreft de wijze van geloofsbeleving. Het gaat om een sterk op het persoonlijk leven gerichte geloofsbeleving. Hierbij is van belang of men het geloof ziet als ervaringen van goddelijk ingrijpen in het persoonlijke leven.¹²³ Tot de bevindelijk gereformeerden worden leden van *de Gereformeerde Gemeenten, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland* en de *Oud-Gereformeerde Gemeenten* gerekend. Daarnaast wordt ook de rechtervleugel binnen de Protestantse Kerk in Nederland meegeteld, ook wel Bonders genoemd.¹²⁴

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw had zich een stevige reformatorische zuil ontwikkeld. Deze zuil is vanaf de jaren zeventig alleen maar versterkt door de uitgave van het Reformatorisch Dagblad en oprichting van veel eigen scholen.¹²⁵ Aan het eind van de jaren zeventig waren de reformatorischen economisch geëmancipeerd en werden ze blootgesteld aan de druk van culturele assimilatie. Het leidde ertoe dat de reformatorische gezindte steeds kleiner werd. Volgens historicus Jan Zwemer zorgde dit voor twee ontwikkelingen. Allereerst was er een groep die de reformatorische identiteit verstevigde en zich hier aan vast probeerde te klampen. Ten tweede

¹¹⁸ H. van den Belt, 'Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil', 20.

¹¹⁹ G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen: Kok, 1989), 33.

¹²⁰ H. van den Belt, 'Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil', 22.

¹²¹ J.P. Zwemer, *De bevindelijk-gereformeerden* (Kampen: Kok, 2001) 66.

¹²² Ibidem, 67.

¹²³ Ibidem, 42.

¹²⁴ Bos, 'De aard, de daad en het Woord', 9.

¹²⁵ J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992) 153.

zorgde het er voor dat steeds meer reformatorische predikanten een specifieke eindtijdverwachting gingen ontwikkelen. Zij sloegen een andere weg in en hielden niet zo stevig vast aan de reformatorische identiteit als de eerstgenoemden.¹²⁶ Deze eindtijdvisie hield concreet in dat zij de verwachting hadden dat deze tijd snel aan zou breken. Dit lijkt echter een minderheid binnen deze gezindte; het merendeel lijkt zo op het eerste gezicht weinig verlangen naar de wederkomst te hebben.

4.1. De tijdschriften

De jaargangen 1908 t/m 2010 van *De Waarheidsvriend* zijn in de database opgenomen. De zoekterm 'eindtijd' zorgt in digibron, de onlangs gelanceerde database voor tijdschriften uit de gereformeerde gezindte, bij het selecteren van het tijdschrift *De Waarheidsvriend* voor 405 hits. De eerste hit op de zoekterm 'eindtijd' komt uit de editie van 14 februari 1930. In tabel 2 is te zien dat vanaf het jaar 1930 t/m 1959 het aantal hits minimaal is. In een tijdspanne van twintig jaar is er slechts 15 keer over eindtijd gesproken. Een opvallende stijging van het aantal hits is te zien vanaf 1960. Van 4 hits in de periode 1955 t/m 1959 stijgt het aantal hits naar 18 hits in de vijf jaar daarop. De daadwerkelijke stijging zet echter pas vanaf het jaar 1970 door. Het aantal hits komt nu voor het eerst boven de veertig uit. In tabel 2 wordt het jaar 2010 buiten beschouwing gelaten. Een mogelijke verklaring voor deze stijging is de culturele revolutie in Nederland in de jaren zestig en zeventig. De 'veilige en vanzelfsprekende' samenleving is langzaam aan het afbrokkelen en er vinden ontwikkelingen plaats die de samenleving drastisch verandert. Voorbeelden hiervan zijn de ontzuiling en de ontkerkelijking, maar ook verdere modernisering en de opkomst van de pil en de televisie dragen hier hun steentje aan bij.

Tabel 2

Tijdspanne	Aantal hits 'eindtijd*'	Aantal hits 'jongste dag'	Aantal hits 'wederkomst'
Vóór 1930	-	30	99
1930 t/m 1934	2	8	44
1935 t/m 1939	1	20	48
1940 t/m 1944	2	4	20
1945 t/m 1949	3	4	24
1950 t/m 1954	3	7	33
1955 t/m 1959	4	19	43
1960 t/m 1964	18	18	58
1965 t/m 1969	8	18	58
1970 t/m 1974	45	30	117
1975 t/m 1979	43	23	103
1980 t/m 1984	45	54	113
1985 t/m 1989	50	46	115
1990 t/m 1994	58	39	120
1995 t/m 1999	65	55	145
2000 t/m 2004	57	50	128
2005 t/m 2009	31	46	105
<i>Totaal</i>	<i>435</i>	<i>471</i>	<i>1373</i>

¹²⁶ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 151.

Ook wereldwijd waren er grote gebeurtenissen die mogelijk hebben bijgedragen aan een toename van het aantal eindtijd-gerelateerde artikelen. Hierbij kan gedacht worden aan de Koude Oorlog. Ook het tijdschrift *Terdege* is via Digibron beschikbaar. Dit tijdschrift kent echter niet zo'n lange geschiedenis als *De Waarheidsvriend*. *Terdege* is voor het eerst uitgegeven op 3 maart 1979 en vanaf maart 1982 is *Terdege* niet langer een bijlage van het *Reformatorisch Dagblad*, maar een zelfstandig blad. *Terdege* is pas vanaf de jaargang 1983 via Digibron beschikbaar. Voor de jaren 1979 t/m 1982 zijn enkel papieren versies van *Terdege* beschikbaar. In tabel 2 zijn de artikelen over de eindtijd uit de papieren versies niet meegenomen. Een opvallend punt uit zowel tabel 1 als tabel 2 is dat er veel meer artikelen spreken over de jongste dag dan over de eindtijd.

Tabel 3

Tijdspanne	Aantal hits 'eindtijd*'	Aantal hits 'jongste dag'	Aantal hits 'wederkomst'
1985 t/m 1989	13	31	25
1990 t/m 1994	22	36	53
1995 t/m 1999	12	30	34
2000 t/m 2004	10	43	23
<i>Totaal</i>	<i>57</i>	<i>140</i>	<i>135</i>

4.2. Visie op de eindtijd

Een steeds terugkerende houding ten opzichte van eindtijdverwachtingen in de reformatorische gezindte is die van terughoudendheid. Reformatorische gelovigen distantiëren zich van berekeningen en concrete voorspellingen over wanneer Christus terugkomt. Dit leidt je volgens hen namelijk te veel af van datgene waar het in de Bijbel om draait. Het gaat immers om 'Gods heilsboodschap'. Dit houdt concreet in dat je je er bewust van moet zijn dat God zich in Christus heeft geopenbaard en dit tot ons kan komen door de Bijbel. Het gaat volgens de reformatorischen in de Bijbel niet om de geschiedenis van de mens, maar om de geschiedenis van God. Het is dus niet aan de mens om voorspellingen te doen over de toekomst. Je kan wel de Bijbel gebruiken om met behulp van de profetieën de huidige tijd te doorgronden.¹²⁷ Je moet je echter niet laten meeslepen door de gebeurtenissen die in deze wereld plaatsvinden. Je moet voortekenen die het einde van de wereld aankondigen niet verwarren met het einde van de wereld zelf.¹²⁸ Deze groep gelovigen spreekt zich slechts in beperkte mate uit over de naderende eindtijd en wanneer die te verwachten. Het is volgens de interpretatie immers Jezus zelf die heeft gezegd dat je wel acht moet slaan op de tekenen van de tijd, maar dat je je niet bezig moet houden met het vaststellen van een exact tijdstip waarop de wederkomst plaats zal vinden.¹²⁹

In *De Waarheidsvriend* staan veel boekbesprekingen of recensies. Opvallend genoeg worden ook de boeken van Hal Lindsey regelmatig aangehaald in dit reformatorische tijdschrift. Ze waren in eerste instantie voor de evangelische beweging geschreven, maar ook binnen deze gezindte kregen ze de nodige aandacht. Deze boeken beschrijven eindtijdscenario's waar reformatorischen niets mee op lijken te hebben. 'Want het bezig zijn met de profetieën, ook met die, die nog om vervulling vragen, is een legitieme zaak; het is zelfs een gebodene, zeker nu de tekenen der tijden zich

¹²⁷ Van Vlastuin, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen', 132.

¹²⁸ J. Hoek, *Nabij de toekomst* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1997) 9-10.

¹²⁹ Kranendonk, 'Eindtijdprofeten zitten ernaast',

http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/eindtijdprofeten_zitten_ernaast_1_565022

vermenigvuldigen.¹³⁰ Het is volgens dit citaat dus een goddelijke opdracht om je bezig te houden met profetieën over de eindtijd. Er zijn steeds meer aanwijzingen die erop wijzen dat de eindtijd staat aan te breken en dus moeten ze dit onderwerp wel serieus nemen. Ook omdat deze profetieën in de Bijbel staan en deze voor hen ook nog relevantie heeft in het dagelijks leven. In latere jaargangen wordt uitvoering aandacht besteed aan het tweede boek van Hal Lindsey: *Satan leeft onder ons*.

‘Wij weten niet wat de toekomst brengt. Maar wel weten we dat de satan grote macht heeft en die macht te sterker ontplooiën zal naarmate het einde naderbij komt. Ik geloof dat het daarom goed zou zijn als velen dit boek eens zouden lezen ter opscherping van hun geestelijke onderscheidingsvermogen.’¹³¹

Ook in dit artikel wordt gepleit om meer van dit soort boeken te lezen. Het kan inzicht geven in de macht van Satan. Met geestelijk onderscheidingsvermogen doelt de schrijver hier op het vermogen om aan te kunnen wijzen wat van God of satan komt. Evangelische boeken over dit onderwerp worden hier gebruikt om de reformatorische lezer te motiveren zich meer met dit onderwerp bezig te houden. Maar daarnaast zijn ze zich er ook van bewust dat de manier waarop Hal Lindsey de eindtijd schetst, dat niet de manier is waarop de reformatorische gezindte om wil gaan met dit onderwerp. ‘Ik heb het elders reeds geschreven: ik acht de wijze waarop Hal Lindsey omgaat met de Schrift, een onwaardige wijze, die wel schriftuurlijk lijkt maar het allerminst is.’¹³² Verderop in het artikel legt Van Veldhuizen uit wat hij hiermee bedoelt. Hij vindt dat Hal Lindsey de Bijbelse boodschap te veel versimpelt. ‘Uitspraken als: ‘Jezus is uw beste vriend’, ‘met Jezus bent u uit de moeilijkheden’ enz., doen ernstig tekort aan het Bijbelse getuigenis.’¹³³ Veel reformatorischen vinden het sterke eindtijdgelooft van evangelische medegelovigen misplaatst en totaal niet in overeenstemming met de Bijbel. Voor de reformatorischen is een uitgebreid eindtijdscenario waarschijnlijk te speculatief van aard, want is dit daadwerkelijk allemaal te herleiden uit de Bijbel? De evangelischen brengen op deze wijze de heiligheid van God in gevaar. Het is alleen God die daadwerkelijk weet hoe deze toekomstige tijd eruit zal zien. Eerdere citaten lieten zien dat de manier waarop evangelischen met de eindtijd omgaan reformatorischen meer moeten motiveren. Daarnaast worden de evangelischen ook als voorbeeld gebruikt om te waarschuwen. Zo vinden ze dat bepaalde activiteiten die binnen de evangelische beweging plaatsvinden, duiden op het snel dichterbij komen van de eindtijd.

‘De Schrift zelf geeft aan dat ook de duivel tekenen en wonderen kan doen, en dat dit in de eindtijd sterker zal worden, waardoor velen verleid zullen worden. Gaat het om gebedsgenezing, dan moeten we ook het hele kader waarin die plaatsvindt beoordelen. Diensten van genezing van het lichaam, zoals die door Jan Zijlstra worden belegd, vinden geen basis in de Schrift.’¹³⁴

Zo is er dus een tweeledige houding tegenover evangelischen merkbaar. Enerzijds heeft men felle kritiek op de manier waarop zij omgaan met de eindtijd. Terwijl evangelischen gebedsgenezing en

¹³⁰ v.d. G., ‘De planeet die aarde heette...’, *De Waarheidsvriend* (1973) 2-3.

¹³¹ v.d. G., ‘Geen verschijnsel, maar een levende. Een boek over de Satan.’, *De Waarheidsvriend* (1975) 2-3.

¹³² H. Veldhuizen, ‘Geestelijk ontwaken? Confrontatie met hedendaagse stromingen en bewegingen (slot)’, *De Waarheidsvriend* (1977) 4-10.

¹³³ *Ibidem*, 4-10.

¹³⁴ H. de Vries, ‘Tekenen van het heil’, *Terdege* (2007) 34-37.

het spreken in tongen in eerste instantie als een positief signaal interpreteren, is dit voor veel reformatorischen vaak een signaal dat het tegenoverstelde impliceert. Het doen van wonderen kan je alleen maar afleiden van de boodschap die de Bijbel voorstaat en kan daarom misbruikt worden door de duivel. Anderzijds zijn er, ondanks deze kritiek op uitgesproken eindtijdverwachtingen, ook veel gelovigen binnen deze kring die zeggen dat je over dit onderwerp wel iets van de evangelische beweging kunt leren. In de reformatorische gezindte zijn ze zich dus ook bewust van hun tekortkomingen ten opzichte van de wederkomst van Christus. 'Die houding verraadt meer angst voor het verlies van eigen kerkelijke positie dan een geestelijke verstaan van de tekenen des tijds.'¹³⁵ Er wordt binnen de reformatorische gezindte vaak geconcludeerd dat het verlangen naar een spoedige wederkomst een specifiek kenmerk is van de evangelischen. Hierbij vergeet men dat eindtijdverwachtingen ook van belang zijn geweest in de eigen traditie. Zo leefden de reformatoren Maarten Luther en Johannes Calvijn met het idee dat Jezus' op korte termijn terug zou keren.¹³⁶

4.3. Tekenen des tijds

Het idee dat God moet ingrijpen in de geschiedenis en je als mens alleen maar kan afwachten, lijkt ten opzichte van de eindtijd in grote mate vertegenwoordigd in de reformatorische hoek. Men ziet steeds vaker in bepaalde gebeurtenissen 'tekenen des tijds'. Dit citaat uit *De Waarheidsvriend* van 4 januari 1940 brengt deze dubbelzinnigheid helder aan het licht: 'Nog eens, we moeten voorzichtig zijn met voorspellingen. Vast staat echter dit, dat al die oorlogen en geruchten van oorlogen en aardbevingen en pestilenties én hongersnooden de profetieën zijn van het naderend wereldeinde.'¹³⁷ In dit citaat wordt enerzijds voorzichtigheid benadrukt ten opzichte van het doen van voorspellingen over de eindtijd en anderzijds ziet men in de hoeveelheid oorlogen en natuurrampen een teken dat het eind van de wereld snel naderbij komt. Er komt binnen reformatorische kringen meer aandacht voor de tekenen des tijds die het naderende einde van de wereld aankondigen. Toch wil men er geen harde uitspraken over doen, zo zegt ook het volgende citaat in *Terdege* 40 jaar later:

'Of moeten we zeggen: we leven in de eindtijd? Dat is heel goed mogelijk. Hoewel we nuchter moeten zijn en we ons niet op moeten houden met allerlei bespiegelingen en berekeningen. We moeten zeggen, dat onze tijd steeds meer de trekken gaat vertonen van het beest uit de Openbaring van Johannes.'¹³⁸

In de reformatorische gezindte wil men zich afzijdig houden van wereldse verschijnselen die steeds meer vaste grond beginnen te krijgen in de samenleving. Dit hangt samen met de tendens van wereldmijding die deze groep gelovigen voorstaat. Men probeert zich zoveel mogelijk te distantiëren van gedragingen die in de samenleving steeds meer gemeengoed lijken te worden. De verschillende tijdschriften binnen deze kring bieden een goed podium om voor bepaalde ontwikkelingen te waarschuwen. Zo wordt in de *Waarheidsvriend* van 19 december 1946 gewaarschuwd voor het alcoholisme door de 'Gereformeerde Vereniging voor Drankbestrijding'.

'Want alles wijst er op, dat die wereld in adembenemende vaart heen leeft naar den eindtijd. Wie de tekenen der tijden toetst aan de Heilige Schrift, verstaat het signaal uit de

¹³⁵ P. de Vries, 'Voor het kerkvolk is Samen-op-weg zeer ondoorzichtig', *Terdege* 17 (1994).

¹³⁶ Van Vlastuin, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen', 133.

¹³⁷ Timmer, 'Zware tijden', *De Waarheidsvriend* (1940) 5-6.

¹³⁸ H. Veldhuizen, 'Sekten, het geweten van de kerk', *Terdege* 1 (1982) 10-11.

onzienlijke wereld: de Koning komt, Maranatha. [...] De drankzucht, het alcoholisme, is een der gevaarlijkste bolwerken van den satan. Een verderfwapen, dat aangeslopen komt als op wollen voeten, in een gouden schijn.¹³⁹

Het alcoholisme wordt gezien als een teken des tijd. En ook in recente tijden ziet men bepaalde religieuze ontwikkelingen als iets waarin de duivel zich duidelijk manifesteert en dus een teken is die de eindtijd aankondigt: 'Waarom weer een herziening van de Statenvertaling? [...] Zo lang als ik leef, is de bedoeling van verouderde woorden in de Statenvertaling begrepen. Maar nu? Men wil het niet begrijpen. Het is een teken van de eindtijd'.¹⁴⁰ Het is echter opvallend aangrijpende gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis slechts in beperkte mate worden gezien als tekenen die de eindtijd inluiden. Voorbeelden van dergelijke verhalen gaan over de invasie in Normandië in *Terdege* van 10 juli 1979 of over Hitler in *Terdege* van 10 juni 1980. Men constateert in deze artikelen dat er steeds meer 'tekenen des tijds' zijn die het einde van de wereld aankondigen, maar tegelijkertijd wordt er geen direct verband gelegd tussen deze extreme gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis en de eindtijd. Een logisch verklaring hiervoor kan zijn dat de gebeurtenis alleen nog achteraf beschreven kan worden en je dus kan constateren dat de eindtijd niet daadwerkelijk begonnen is. Een ander belangrijk punt in de reformatorische gezindte is het toetsen aan de Bijbel, maar aangezien veel gebeurtenissen niet letterlijk terug te vinden zijn in de Bijbel, wil men geen direct verband leggen.

Aan de uitgaande waarschuwingen voor de 'tekenen des tijds' kan je zien dat reformatorischen aanhangers zijn van de visie dat voorafgaand aan de wederkomst van Christus het steeds slechter gaan met deze wereld. Zowel op maatschappelijk, politiek, economisch en ecologisch zullen er negatieve ontwikkelingen plaatsvinden, die de spoedige wederkomst van Christus aankondigen.¹⁴¹ Daarnaast zijn er ook kerkelijke ontwikkelingen die inzicht geven in het naderbij komen van de eindtijd. Volgens veel reformatorischen kun je zowel door de Bijbel als door de hedendaagse gebeurtenissen in deze wereld niet om deze eindtijdvisie heen. Een bijkomend verschijnsel van deze visie is dat ook de ware gelovigen steeds schaarser zullen worden. De kerk zal door zware tijden heengaan. De antichrist zal zich steeds nadrukkelijker gaan bezighouden met mensen van God af te houden. Dit alles zal leiden tot een climax, waarbij Christus op een onaangekondigd moment terug zal keren naar de aarde en de profetieën in Openbaringen in vervulling zullen gaan. De kerk kan dan nog helemaal vol zijn met mensen, maar bezitten zij wel het ware geloof? Mogen zij bij de komst van Christus wel de hemel binnengaan? Het volgende citaat laat dit besef van een 'ziek' kerkelijk leven zien:

'Bij de voorhof moeten we rekenen al die mensen, die naar de kerk gaan (op wier levenswandel geen bijzondere aanmerkingen zijn te maken), maar wier hart niet volkomen met de Heere is. Welnu, des te dichter de eindtijd nadert, des te meer zal die grote, brede rand van het kerkelijk leven afvallen.'¹⁴²

4.4. Israël

De positie van het Joodse volk wordt binnen de reformatorische gezindte over het algemeen gezien als een 'teken des tijds'. Na de oprichting van de Joodse staat in 1948 gaat ze een rol spelen in de eindtijdvisie. De reformatorische visie op Israël is over het algemeen de volgende: 'God is met de

¹³⁹ Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding, 'Wereldnood en drankzucht', *De Waarheidsvriend* (1946) 4.

¹⁴⁰ J. Boogaard, 'Rubriek: zoveel hoofden, zoveel zinnen', *Terdege* (2003) 87-137.

¹⁴¹ Van Vlastuin, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen', 126.

¹⁴² J.V. IJ. Kerk en wereld in de Bijbel, *De Waarheidsvriend* (1971) 6-7.

wereld begonnen (Adam, Noach), Hij heeft daarna tijdelijk via Israël verder gewerkt, maar Hij eindigt weer met een situatie waarin het heil voor de wereld toegankelijk is in de weg van het geloof.¹⁴³ In 1949 werd door de generale synode van de NHK de vervangingstheologie losgelaten. De vervangingstheologie zegt dat de kerk de plaats inneemt van het joodse volk. De kerk en Israël waren juist bestemd om samen één te zijn.¹⁴⁴ In de visie op Israël kan onderscheid gemaakt worden tussen de verbondsleer en de bedelingenleer. De reformatischen zijn vaak aanhanger van deze eerste visie, wat inhoudt dat er uiteindelijk maar één volk van God is en hierbij geen verschil bestaat tussen het volk Israël en de overige gelovigen. In de bedelingenleer maken ze dit onderscheidt wel.¹⁴⁵ Door de verbondsleer vindt men het vaak lastig om over Israël een uitgesproken mening te ontwikkelen. Na de Zesdaagse oorlog in 1967 en de Yom Kippoeroorlog in 1973 zijn er dan ook weinig tot geen artikelen die zeggen dat de eindtijd dichtbij is. Het lijkt alsof de reformatorische gezindte geen duidelijke visie heeft over wat de rol is van Israël in de eindtijd. Israël zal in deze opvatting eerst Christus moet leren kennen, voordat men tot het uitverkoren volk van God behoort en dus een belangrijke plaats krijgt in het eindtijdgeloof. Er lijken meer vragen dan antwoorden te bestaan over wat men met Israël aan moet. De reformatorischen zien de Bijbel als belangrijkste aanknopingspunt voor de gebeurtenissen rond de eindtijd, maar wat als deze geen duidelijkheid kan scheppen?

‘We hebben eerder gezien, dat in Mattheüs 24 : 14 werd gezegd, dat eerst het Evangelie van het Koninkrijk Gods gepredikt moet zijn aan alle volken. Dan zal het einde zijn. Maar hier is sprake van een intermezzo. Wanneer de volheid der heidenen zal zijn ingaan, dan zal gans Israël zalig worden. Is hier niet sprake van nog een voorlaatste fase: het voorlaatste handelen van God, vóórdat het definitieve einde komt?’¹⁴⁶

Er is dus geen duidelijkheid over de positie van Israël. Er gebeuren dingen die men niet kan plaatsen en niet in verband kan brengen met datgene wat in de Bijbel staat. Hoe zal God de Joden daadwerkelijk zalig maken? Moeten zij niet eerst tot inkeer komen dat Jezus dé Christus is? Is God daar niet nu al mee bezig? Doordat er zoveel vragen blijven bestaan over de positie van Israël neemt men een afwachtende houding in. Het is aan God om te beslissen wat er met Israël zal gebeuren:

‘Intussen duiken ook de Israëlvísies op. Laat ik dan vooropstellen, dat ik geloof dat er in het Oude Testament, in de profetieën een onvervulde rest is en dat ten aanzien daarvan het volk Israël in de eindtijd wel eens een speciale plaats zou kunnen hebben. Als zodanig zou het wel eens zo kunnen zijn dat Israël hét teken zal zijn in de volkerenwereld. [...]God zélf zal Zijn profetie in vervulling doen gaan en dan ook doen zien hoe, op welke wijze.’¹⁴⁷

4.5. De eeuwwisseling

De grootste piek is te zien in het decennium voorafgaand aan de eeuwwisseling. Veel doemscenario's deden toen op allerlei gebieden de ronde. Waar sommigen alleen spraken over het idee dat de computers het zouden begeven bij het inluiden van het nieuwe millennium, spraken anderen de verwachting uit dat de hele wereld wel eens zou kunnen vergaan. Ook in tabel 2 en tabel 3 is een

¹⁴³ Hoek, *Nabij de toekomst*, 34.

¹⁴⁴ Van Klinken, 'Eschatologie in na-oorlogs protestants Nederland', 280.

¹⁴⁵ Ibidem, 35.

¹⁴⁶ v.d. G., 'De speelruimte van de machten. De toekomst in het licht van het koninkrijk Gods (2)', *De Waarheidsvriend* (1998) 2-3.

¹⁴⁷ v.d. G., 'Rondom de reformatie. Eén weg', *De Waarheidsvriend* (1973) 3-4

stijging van het aantal hits in de periode voor het millennium met betrekking tot de eindtijd zichtbaar. Men ziet er zo kort voor het millennium vaker noodzaak in om wat over verschillende visies met betrekking tot de eindtijd toe te lichten. Ook binnen de reformatorische gezindte spelen er zo rond de eeuwwisseling blijkbaar meer vragen dan gemiddeld over de laatste fases van de wereld. Dit valt op door het aantal vragen over het laatste Bijbelboek Openbaringen.¹⁴⁸ Daarnaast wordt er ook een groeiend aantal vragen in de samenleving waargenomen. Het gaat dan om mensen die denken dat met het ingaan van het nieuwe millennium er iets met de aarde zal gebeuren. De Waarheidsvriend probeert deze ophef te ontzenuwen: Wat zal de verandering van het millennium ze brengen? Voorlopig is ons alleen bekend dat 31 december 1999 in de schoot der eeuwen zal verdwijnen. Ook van die dag en dat jaartal zal gelden: zij zijn voorbij! Het nieuwe wat de kalender zal aangeven is 1 januari waarin het jaartal met een twee en drie nullen wordt geschreven. Veel meer zal er niet gebeuren!¹⁴⁹

Men is zich er binnen de reformatorische gezindte van bewust dat een apocalyptiek een grote rol speelt in de gehele samenleving. Ondanks deze oplevende verwachting van een eind der tijden, leeft dit binnen deze kringen helemaal niet. Men merkt het op, maar onderstreept zelf voornamelijk een houding van nuchterheid.

‘Als tegenwoordig het woord millennium valt, gaat het niet om de naderende vieringen maar over apocalyptiek. In die dagen zal het namelijk geschieden, dat de computers uitvallen en - zo wij het niet verhoeden - het gehele raderwerk van de samenleving verstoord wordt. [...] Met het oog op deze nieuwe vorm van apocalyptiek is het een goede zaak, dat de kerk zich rekenschap aflegt van haar hoop. Millennium is voor de kerk geen computerstoring maar een voortgang op de weg naar de toekomst van de Heer.’¹⁵⁰

De reformatorischen blijven bedachtzaam over datgene wat er geschreven wordt over dit onderwerp. In *Terdege* van 14 december 1994 staat in een stuk met de titel ‘Hij komt, ondanks alles’ het volgende citaat: ‘Hij komt. Dat was het steunpunt van heel het Oude Testament. Alle offers van het oude bondsvolk vonden hun steun in dit woord. Er was geen voorwerp in de tempel dat niet riep om de Messias. Ook nu in het laatste der dagen, klinkt boven al het rumoer der volken het geluid van Zijn roepstem: En zie, Ik kom haastelijk.’¹⁵¹ De eindtijd is dus iets waar men naar uit mag kijken en wat ook snel verwacht kan worden, maar op welke termijn daar laten reformatorischen zich niet over uit.

4.6. Conclusie

De heiligheid van God speelt een belangrijke rol in de voorstelling van de te verwachten eindtijd. In de geloofsleer neemt ze een centrale plaats in. Deze heiligheid doortrekt ook alle andere eigenschappen van God, en zorgt er ook voor dat je als gelovige bepaalde distantie moet bewaren ten opzichte van God en je Hem niet te gemakkelijk mag betrekken bij alledaagse gebeurtenissen. Gods plan is niet iets wat je moet ontdekken en ten uitvoer moet brengen, maar God geeft leiding in je leven en die bepaalt welk levenspad jij zal bewandelen.¹⁵² Het laatste oordeel wordt voorgesteld als een ontzagwekkende gebeurtenis, die tekort schiet in het menselijke voorstellingsvermogen. Je

¹⁴⁸ G.S.A. de Knecht, ‘Hoe lezen wij het laatste Bijbelboek? (1)’, *De Waarheidsvriend* (1999) 7-8.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ J. Maasland, ‘Uit de pers. Op weg naar het derde millennium’, *De Waarheidsvriend* (1998) 5-6.

¹⁵¹ L. Huisman, ‘Hij komt, ondanks alles’, *Terdege* 6 (1994) 3.

¹⁵² Van den Belt, ‘Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil’, 27.

kan je er daarom maar beter niet te veel voorstellingen van maken en afwachten tot het moment waarop Christus terug zal keren. In deze groep van gelovigen is dus sprake van een bedachtzame en gereserveerde houding ten opzichte van eindtijdverwachtingen. Er wordt weinig over nagedacht en slechts zelden tot geen concrete voorstellingen over gemaakt. Desondanks ziet men in steeds meer gebeurtenissen tekenen des tijds. Reformatorischen zijn aanhangers van het premillennialisme, zo blijkt ook uit waarschuwingen voor de tekenen des tijds. Het zal steeds slechter met de wereld gaan en dit is terug te zien aan de ontwikkelingen die plaatsvinden. De positie van Israël in het eindtijd geloof is voor veel reformatorischen onduidelijk. Ze zijn aanhangers van de verbondsleer, dat wil zeggen dat er slechts één volk van God is en daarom wordt er geen onderscheid gemaakt tussen de Joden en de 'heidenen'. Joden zullen zich eerst tot Christus moeten bekeren en daarom neemt men een passieve houding in ten opzichte van Israël.

Voorafgaand aan de eeuwwisseling vindt een opleving plaats in de aandacht voor eindtijdverwachtingen. In de reformatorische gezindte ziet men zich daarom genoodzaakt om hier extra aandacht aan te besteden. Er wordt echter opgeroepen om nuchter te blijven, wanneer het moment precies aan zal breken, weet alleen God. De uitgesproken eindtijdverwachtingen die evangelischen erop na houden, worden afgewezen. De Bijbel wijst volgens reformatorischen namelijk op een andere richting die je als gelovige moet inslaan. Er moet sprake zijn van een zekere 'geestelijke bescheidenheid'. De gelijkenis van de vijf dwaze meisje en de vijf wijze meisjes wordt in dit verband veelvuldig aangehaald. In de reformatorische literatuur wordt naar deze gelijkenis verwezen om lezers alert te maken op datgene wat hun in de toekomst te wachten staat. Zekerheid van het geloof heb je namelijk niet zomaar; je moet waakzaam zijn. Ook al denk je nog dat je de hemel mag binnengaan, dan nog kan de deur voor jou gesloten blijven, is de boodschap die volgens deze groep gelovigen in deze gelijkenis in Mattheüs 25 naar voren komt. Er bestaat zelfs een zekere angst ten opzichte van de wederkomst; zal ik wel gered zijn? Tevens is er binnen deze gezindte sprake van een bepaalde hang naar orde. Als je het goed hebt op de aarde en weet hoe het leven er voor jou uitziet, is het niet noodzakelijk om uit te zien naar Jezus' wederkomst.

5. Eindtijdverwachtingen in orthodox-gereformeerde kring

'Orthodox-gereformeerden' is een verzamelnaam voor kerken die voortkomen uit dezelfde bewegingen als de vroegere *Gereformeerde Kerken in Nederland* (GKN), maar die zich niet hebben herenigd met de vroegere *Nederlands Hervormde Kerk* (NHK). Het betreffen de *Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt* (GKV), de *Nederlands Gereformeerde Kerken* (NGK) en de *Christelijk Gereformeerde Kerken* (CGK).¹⁵³ In 1834 werd de basis gelegd voor de orthodox-gereformeerde kring. In dit jaar scheidde dominee De Cock zich met gereformeerde geestverwanten af van de NHK. Deze *Afscheiding* bleek het begin van nieuwe afscheidingen en kerkscheuringen. De volgende grote afscheiding is die van Abraham Kuyper in 1886, ook wel de *Doleantie* genoemd. Hij probeerde in eerste instantie de NHK te hervormen, maar dit stuitte op veel weerstand. Daarom besloot hij met duizenden aanhangers de NHK te verlaten. Zij stichtten een nieuw kerkverband en dit werd later ondergebracht onder de naam van *de Gereformeerde Kerken in Nederland*.¹⁵⁴ In 1944 vond er een nieuwe kerkscheuring plaats. Klaas Schilder, verbonden als hoogleraar aan de Theologische School te Kampen, verzette zich tegen enkele leeruitspraken van de synode. Hij werd ontslagen als hoogleraar en maakte zich vervolgens vrij van de synodebesluiten. Op 11 augustus las hij de akte van Vrijmaking voor en deze werd door velen ondertekend en hiermee was de GKV een feit.¹⁵⁵ Hieruit ontstond vervolgens, rond 1967, de NGK.

De orthodox-gereformeerden kenmerken zich door een hoge mate van orthodoxie. Met orthodoxie wordt hier de mate van instemming met de traditioneel-orthodoxe leerstellingen en opvattingen, verwoord in belijdenisgeschriften, bedoeld. In de orthodox-gereformeerde kring is de Bijbel erg belangrijk is voor de vormgeving van het dagelijks leven.¹⁵⁶ Dit geldt, zoals al eerder genoemd, voor alle behoudende protestanten. Ze geloven dat bepaalde geboden rechtstreekse bepalingen van God zijn, die heden ten dage nog richtinggevend zijn. Dit heeft als gevolg dat ze er over het algemeen conservatieve denkbeelden op na houden, bijvoorbeeld over seksualiteit.¹⁵⁷ Ze belijden Gods absolute soevereiniteit over het menselijke leven: alles behoort toe aan God en daarom moet Hij de eer krijgen die hem toekomt. De orthodox-gereformeerden zijn echter niet bevindelijk zoals de reformatorischen dat wel zijn. Bij de orthodox-gereformeerden is de mate van bevindelijkheid gering, want ze leggen nauwelijks nadruk op het innerlijke gestalte geven aan het geloof. Ze kenmerken zich daarentegen door hun activistische houding. Activisme duidt op een houding waarin men zich actief inzet voor de samenleving om zo van invloed te kunnen zijn. Het Woord van God is volgens de orthodox-gereformeerden over alle terreinen van het leven gezaghebbend. Daarom willen ze een actieve bijdrage leveren aan het maatschappelijk leven om dit gezaghebbende Woord van invloed te laten zijn. Dit is een erfenis van Kuyper, want hij streefde ernaar om de het geloof relevant te maken voor de hedendaagse cultuur.¹⁵⁸ Tegenover activisme staat quiëtisme. Het quiëtisme streeft naar volledige overgave aan God. Zij die het quiëtisme aanhangen, accepteren het leven zoals het komt; het is immers de wil van God. De orthodox-gereformeerden hebben activistische opvattingen en zijn daarom tevens politiek geëngageerd. Opvallend is dat zij vanwege deze activistische houding ook sterke voorstanders zijn van eigen

¹⁵³ Bos, *De aard, de daad en het Woord*, 9.

¹⁵⁴ W. Bouwman, *Het gereformeerden boek* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 2009) 9-10.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 231-233.

¹⁵⁶ Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 41.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 50.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 52.

verzuilde organisaties.¹⁵⁹ Het is belangrijk voor de orthodox-gereformeerden om zich op alle terreinen van het leven in eigen verbanden te organiseren en op deze wijze hun invloed ook buiten kerkelijke verbanden te laten gelden. Centraal in het gedachtegoed van deze gelovigen staat de kerk; 'zij heeft zeggenschap over het hele maatschappelijke leven en is bron van alle confessionele organisatievorming'.¹⁶⁰ Zo hebben ze zeer strikte opvattingen over wat precies de ware kerk betreft.

5.1. De tijdschriften

In Digibron zijn jaargangen van het vrijgemaakt-gereformeerde tijdschrift *De Reformatie* opgenomen. Het betreft de jaargangen 1920 tot 1953. Voor deze jaargangen leverde de zoekterm 'eindtijd*' slechts 17 hits op, met in de vijf jaren na de oorlog de grootste piek. De andere twee zoektermen 'jongste dag' en 'wederkomst' leverden echter aanzienlijk meer hits op; respectievelijk 79 en 255. In tabel 4 is te zien dat de drie zoektermen samen in de vijf jaren voorafgaand aan de oorlog en de vijf jaren na de oorlog de meeste hits opleverden. De jaren tijdens de oorlog zorgden in vergelijking met de andere lustrumjaren voor weinig hits. Dit is te verklaren door het geringe aantal uitgaven gedurende deze periode. Jaargang 20 loopt namelijk van oktober 1939 t/m september 1945 en telt in totaal slechts 57 uitgaven. De normale frequentie van uitgave is een keer per week. De overige uitgaven van *De Reformatie*, vanaf 1953 tot het heden zijn niet in Digibron opgenomen. Deze jaargangen zullen steekproefsgewijs op opinies over de eindtijd en gerelateerde termen worden nagekeken. Voor *Nader Bekeken* is het echter mogelijk om via de internetpagina van het tijdschrift een register van de zeventien jaargangen te raadplegen. In dit tijdschrift is te achterhalen of er artikelen geschreven zijn over 'eindtijd', 'duizendjarig rijk', 'eschatologie' of aanverwante trefwoorden.

Tabel 4

Tijdspanne	Aantal hits 'eindtijd*'	Aantal hits 'jongste dag'	Aantal hits 'wederkomst'
1920 t/m 1924	-	4	19
1925 t/m 1929	-	6	34
1930 t/m 1934	4	14	36
1935 t/m 1939	1	17	55
1940 t/m 1944	1	1	8
1945 t/m 1949	7	18	58
1950 t/m 1954	4	19	35
<i>Totaal</i>	<i>17</i>	<i>79</i>	<i>255</i>

5.2. Visie op de eindtijd

De Bijbel is het gezaghebbende Woord van God, zo ook binnen de orthodox-gereformeerde kring. Als je de Bijbel serieus wilt nemen, kan je niet om de eindtijd heen. In het Nieuwe Testament staan namelijk genoeg verwijzingen naar dit onderwerp. De gelovigen zullen zich hiertoe dus moeten verhouden. Het volgende citaat komt uit het jaar 1923 en valt dus buiten mijn onderzoeksgebied. Desondanks wil ik het citaat gebruiken omdat het duidelijk laat zien hoe de orthodox-gereformeerden Gods leidende rol ten aanzien van de eindtijd benadrukken.

¹⁵⁹ Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 51.

¹⁶⁰ Stoffels, *Als een briesende leeuw*, 136.

‘Het einde aller dingen is nabij. En dat wordt door den apostel Petrus geschreven in de eerste eeuw van onze jaartelling. Sinds zijn bijkans negentien eeuwen verlopen en nog is het einde er niet. [...] Wij kunnen, wij mogen God niet nameten. Hij meet immers zoo heel anders dan wij. Zijns is de eeuwigheid. Eén dag is Hem' als duizend jaren en duizend jaren als één dag.’¹⁶¹

In het bovenstaande citaat is te zien dat wordt opgeroepen om te vertrouwen op de Bijbel. Volgens de orthodox-gereformeerden staat hierin geschreven dat het einde der tijden spoedig aan zal breken. Na negentien eeuwen is dit echter nog steeds niet gebeurd en dat zorgt ervoor dat bij veel gelovigen de vraag rijst naar wanneer deze periode dan wel zal komen. Er wordt opgeroepen om niet te twifelen aan Gods Woord. Het is namelijk mogelijk dat de menselijke tijdsopvatting niet overeenkomt met de opvatting van God. Een dag kan voor God wel duizend jaar zijn of duizend jaar als een dag. Dit wil zeggen dat de mens een bepaalde periode heel lang kan vinden, terwijl dit voor God slechts een fractie van een seconde is. De gelovige mag hierin God niet op de vingers tikken. In dit artikel wordt ertoe opgeroepen om het gezag van de Bijbel niet te ondermijnen. Als gelovige mag je niet over het tijdstip van de eindtijd speculeren. Het belangrijkste is om hierin God te vertrouwen; Hij zal het aan laten breken wanneer de tijd daar klaar voor is. Het is opvallend dat uit dit citaat vooral een quiëtistische houding spreekt, aangezien een kenmerk van deze groep gelovigen hun activisme betreft. Dit quiëtisme blijkt uit de afwachtende houding over in het Nieuwe Testament deze spoedig beloofde tijd. Misschien heeft dit ook te maken met het onderwerp? De gelovigen realiseren zich waarschijnlijk dat het voor hen onmogelijk is om hier het heft in eigen hand te nemen. Zij kunnen onmogelijk de eindtijd zelf dichterbij brengen. In het volgende citaat lijkt deze quiëtistische houding te worden bevestigd. Dit citaat komt uit *De Reformatie* van 1968 en is dus 45 jaar ouder dan het voorgaande citaat.

‘Met het beoordelen van onze tijd sta de Schrift voorop. Maar dan ook de Schrift, ontdaan van ‘eschatologische’ en ‘futuresologische’ overschilderingen. [...] Immers – hoe vaak is reeds het toekomstbeeld, dat wij ontwierpen, niet verstoord door Hem, die de tijd in Zijn hand heeft. [...] Wij weten ‘niets over tekenen’ die komen, hebben slechts het weersproken Teken Jezus Christus, wiens zekere komst wij verwachten en Zijn eindstrijd en voltooiing van de herschepping, daarna.’¹⁶²

Ook na 45 jaar wordt nog steeds een bepaalde houding van distantie gepropageerd. Het is volgens deze kring niet aan de mens om het begin van de eindtijd te ‘lezen’. De toekomstbeelden die de mens in die tijd werden voorgehouden, worden weggezet als eschatologische of futuresologisch overschilderingen. Deze houding lijkt te worden ondergesneeuwd door de oproep om je vooral bij de Schrift te houden. Jan van Genderen, als hoogleraar verbonden aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken, stelt hierover het volgende: ‘Gelet op de duidelijkheid waarmee de Schrift spreekt over de wederkomst van Christus en alles wat ermee gepaard zal gaan, is het verwonderlijk, dat men zich dikwijls veroorlooft om deze Bijbelse boodschap te reduceren of in een heel andere zin te interpreteren.’¹⁶³ Er staan in de Bijbel dus genoeg duidelijke aanwijzingen en uitspraken over de eindtijd. Waar deze gelovigen menen instellingen en verordeningen van God in de Bijbel over een bepaald thema te kunnen vinden, is men heel behoudend in opvattingen over dit

¹⁶¹ G. R. K, ‘het einde nabij’, *De Reformatie* (1923) 2-3.

¹⁶² C. van der Waal, ‘Futuresologie en de Schrift II’, *De Reformatie* 40 (1968) 310.

¹⁶³ Van Genderen, *De bijbel en de toekomst: een blij vooruitzicht voor wie gelooft* (Heerenveen: Groen, 1998) 72.

thema.¹⁶⁴ Een dergelijke houding lijkt in eerste instantie een houding van activisme tegen te spreken. Maar dat een dergelijke orthodoxie en activisme goed samen kunnen gaan, blijkt uit het volgende citaat.

‘Christus regeert. En Hij werkt aan zijn wederkomst om de aarde te richten. Ach, misschien nog stof voor een ouderwetse preek op zondag. Maar door de week moet je vooral aansluiting houden met de mensen om je heen. Met mensen die hooguit nog openstaan voor een snufje bijbels humanisme, zolang het bijbelse tenminste niet als zodanig herkenbaar is. En dan kun je toch echt niets met zaken als hemelvaart en wederkomst.’¹⁶⁵

Uit dit citaat spreekt het streven naar een houding van nuchterheid. Hoewel Jezus in de Bijbel heeft beloofd dat hij terug zal keren naar de aarde, is dat niet iets waar je in het dagelijkse leven veel mee moet doen. Het mag een besef zijn dat je elke dag met je mee mag dragen als gelovige, maar het moet niet gaan overheersen in de omgang met anderen. Veel mensen hebben niets op met een verhaal over een op handen zijnde eindtijd en daarom is het beter daarover niet teveel te praten. Maar is dit juist ook niet een bepaalde vorm van activisme? Met een activistische houding hoopt men allereerst aansluiting te vinden bij de hedendaagse cultuur en daarnaast een actieve bijdrage te leveren aan het maatschappelijk leven om zo de Bijbel van invloed te laten zijn. Maar is het wel mogelijk met een onderwerp als de eindtijd aansluiting te vinden bij ongelovigen? Hopen deze gelovigen juist aansluiting te vinden door hier nuchter mee om te gaan? Een activistische houding kan op verschillende manieren vorm krijgen. Het betekent in ieder geval dat de gelovigen een actieve bijdrage leveren aan de wereld om zich heen. Het volgende citaat is uit het jaar 1976 en geeft inzicht hoe deze actieve houding vorm moet krijgen.

‘Het evangelie is niet naar de mens. Het waarschuwt ons tegen de illusie van een toekomst als bevrijding, die door onze activiteit tot stand kan komen of tenminste naderbij kan worden gebracht. [...] Betekent dat een afzien van onze activiteit, een prediking van lijdelijkheid en passiviteit? Dat zeker niet! De Geest van Christus dringt door dit evangelie tot nieuwe gehoorzaamheid. De belijdenis van Gods Zoon en de smeking om zijn komst in het Maranatha-gebed roept ons niet alleen tot trouw in de kerkgang en de dienst van Woord en sacrament, maar ook tot geloofs-activiteit in het leven van deze tijd, die vol is van misleiding en geweld. Wij worden geroepen tot protest tegen allerlei goddeloze theorie en praktijk, waarin de antichrist zijn weg baant en in brede zijn dodelijke invloed uitoefent.’¹⁶⁶

Hieruit blijkt dat een activistische houding betekent dat je je op verschillende terreinen van het leven inzet. Dit blijft niet beperkt tot de ‘veilige wereld’ van de kerk, maar strekt zich ook uit tot de wereld daarbuiten. De gelovigen moeten zich verzetten tegen de ‘goddeloosheid’ van de hedendaagse cultuur. Men hoopt zich op vele terreinen in te zetten en zo de maatschappij ten positieve te kunnen veranderen. Het lijkt ook te willen zeggen dat niet alles slechts door menselijk handelen tot stand kan komen. De mens moet beseffen dat hij hierin ook afhankelijk is van God. Laat aan de mensen om je heen zien wat het Woord van God voor je betekent en kom in opstand tegen de gangbare praktijken van deze wereld:

¹⁶⁴ Dekker en Peters, *Gereformeerden in meervoud*, 51.

¹⁶⁵ A. Niemeijer, ‘Zwaard of ploegschaar. Overheid tussen hof en stad, maar na Hemelvaart’, *Nader Bekeken* (1995) 118.

¹⁶⁶ L. Doekes, ‘Maranatha’, *De Reformatie* 49 (1976) 826.

‘Straks zal de bazuin klinken. Het definitieve alarmsignaal, dat tegelijk voor alle hemelburgers bevrijdend zal zijn. Onze kreunende aarde zal van de vergankelijkheid verlost worden. Er verschijnt een nieuwe wereldorde. Van boven. God stelt ons gerust. Maar laten wij onderweg niet nalaten goed te doen, met het oog op alle mensen.’¹⁶⁷

Klinkt uit dit citaat niet een boodschap van hoop door? Momenteel hebben de bewoners van de aarde het zwaar te verduren door allerlei ellende, maar straks zal God verlossing brengen, is de boodschap. De gelovigen kunnen door om te kijken naar hun naasten een beetje verlichting brengen. De orthodox-gereformeerden lijken de ongelovigen niet teveel te willen belasten met de ‘zware’ boodschap over de eindtijd. Ze willen de aansluiting te willen zoeken bij de belevingswereld van anderen en dit is in de eerste plaats niet door dit onderwerp te bespreken. De orthodox-gereformeerden vinden dat ze zich correct gedragen ten opzichte van eindtijdverwachtingen. Dat ze er niets concreet mee doen in het alledaagse leven, heeft volgens de gelovigen ook negatieve consequenties. Men vindt dat er te weinig hoop en verlangen is naar de wederkomst van Christus, zo wordt in het volgende citaat duidelijk: ‘Wie weet wil onze barmhartige God deze simpele berekeningen gebruiken om ons meer te doen uitzien naar Zijn wederkomst – een wederkomst die naar onze stellige overtuiging een veel te geringe plaats heeft in ons geloofsleven, in ons hopen en in ons bidden.’¹⁶⁸ Het lijkt alsof men door expliciet te verwijzen naar ‘simpele berekeningen’ zich willen afzetten tegen een ander groep christenen die zich hier wel mee bezighouden. Ze positioneren zich tegenover andere christelijke groepen en het is mogelijk dat dit nauw samenhangt met hun expliciete opvattingen over de ware kerk.

5.3. Tekenen des tijds

De orthodox-gereformeerden lijken niet veel op te hebben met ‘tekenen des tijds’. Er wordt regelmatig opgeroepen om je bij de ‘correcte’ interpretatie van de Bijbel te houden en er niet zelf op los te gaan speculeren. Ondanks deze oproep, kan men er juist vanwege de Bijbel niet omheen dat door een aantal tekenen het einde van de wereld wordt aangekondigd.

‘Er is nog altijd veel misverstand rond de ‘eindtijd’. Velen in de gemeente denken daarbij al gauw aan een bijzondere tijd, vlak vóór Christus’ terugkomst. [...] De ‘tekenen der tijden’ gelden niet alleen voor een allerlaatste periode, maar hebben in elke tijd actuele betekenis. Zij zeggen de eeuwen door dat onze Heer komende is.’¹⁶⁹

In de tijdschriften komt de opvatting naar voren dat de eindtijd niet is wat nog aan moet breken, maar het is ‘een toekomst die al begonnen is’.¹⁷⁰ Het gaat om de voltooiing van het werk wat God met Jezus’ kruisdood begonnen is. Binnen de orthodox-gereformeerde kringen wordt Openbaring als een profetisch boek beschouwd, maar dat wil niet zeggen dat de gebeurtenissen die in het Bijbelboek beschreven worden precies te voorspellen zijn. Men gelooft dat de tijd van het einde snel nadert, maar hoe en wanneer, dat weet alleen God. Men ziet dus om zich heen bepaalde tekenen die het einde aankondigen, maar men concludeert hieruit niet dat we nu in de laatste tijd leven. Zulke

¹⁶⁷ J. Wesseling, ‘Geen tijd voor de eeuwigheid’, *Nader Bekeken* 9 (2003) 184.

¹⁶⁸ W. Meijer, ‘Bedreigde jeugd! – Beveiligde jeugd?’, *De Reformatie* 18 (1976) 322.

¹⁶⁹ A.N. Hendriks, ‘Christus terugkomst verwachten’, *Nader Bekeken* 12 (1998) 306.

¹⁷⁰ Van Genderen, *De bijbel en de toekomst*, 49.

tekenen vinden volgens de interpretaties al plaats vanaf het optekenen van de Openbaringen door Johannes. De strijd wordt alleen steeds heftiger naarmate het einde dichterbij komt. Voor de orthodox-gereformeerden is het daarom niet belangrijk om 'tekenen des tijds' aan te wijzen. Deze zijn er namelijk altijd al geweest en vinden plaats in de verwachting dat Christus in de toekomst naar de aarde terug zal keren. Het is niet aan de gelovige om zich hiermee bezig te houden. Daarnaast dienen de tekenen der tijden niet als aanleiding om de eindtijd te gaan berekenen. God toont door middel van deze tekenen dat zijn wederkomst naar de aarde snel nadert. Hoewel de tekenen binnen deze groep gelovigen niet veel nadruk (behoren te) krijgen, zijn sommige ontwikkelingen in de wereld toch aanleiding om stil te staan bij de eindtijd. Hoe dichterbij het einde, hoe meer tekenen er te zien zijn. De oprichting van de Verenigde Naties (VN) na de Tweede Wereldoorlog is zo'n moment.

'Een eenheid van de volkeren is nodig om den antichrist een podium te bereiden; en lezen we niet van een wereld-staat? Het in versneld tempo ontketenen van definitieve krachten der verwoesting is ons als vóór-waarde voor Christus' wederkomst geteekend in apocalyptische beelden; we zien ze over ons komen, en houden den adem in. In één moment moet in het laatst der dagen één stem tot de Vereenigde Volkeren kunnen spreken — en is 't niet haast zoover?'¹⁷¹

De teken des tijds waar hierover gesproken wordt is de vorming van een wereldeenheid. Wanneer er een wereldeenheid is, krijgt de antichrist een podium om met een eenduidige stem zijn eisen uit te spreken. De oprichting van de Volkerenbond ziet men dan ook met argwaan tegemoet. Betekent dit namelijk niet dat Christus' wederkomst echt dichterbij komt? En wat voor verschrikkelijke dingen zullen er nog met de wereld gebeuren? Hieruit blijkt een houding van waakzaamheid ten opzichte van deze wederkomst. De auteur stelt de voorzichtige vraag of dit nu een daadwerkelijk teken is. Zo lijkt hij geen stellige uitspraken te willen doen. Een ruim aanvaarde opvatting in deze kring is dat het niet mogelijk is om aan de hand van de tekenen te voorspellen wanneer de eindtijd plaats zal vinden. Zo kunnen er ook positieve tekenen plaatsvinden, maar deze lijken in eerste instantie niets met de eindtijd te maken te hebben. Hierbij kan gedacht worden aan toenemende evangelisatieactiviteiten. Positieve en negatieve ontwikkelingen staan in deze periode lijnrecht tegenover elkaar.¹⁷² In het volgende citaat wordt op deze wijze stilgestaan bij hoe de gelovigen naar de groei van de wereldbevolking kunnen kijken.

'Willen we over het wereldbevolkingsvraagstuk een verstandig woord kunnen spreken dan zullen we toch eerst de Bijbel moeten openslaan. Het eerste wat dan opvalt is dat de Bijbel geen situatie kent van stabilisatie. We weten dat Jezus Christus uitziet met verlangen naar de jongste dag. Hij perst de historie naar het laatste uur en naar de laatste seconde. Die laatste seconde is aangebroken als het laatste lid van de kerk is toegebracht.'¹⁷³

Een houding van waakzaamheid en het idee dat tekenen er altijd al zijn geweest, zorgen ervoor dat bepaalde (dramatische) gebeurtenissen in de wereld met enige distantie worden benaderd. Vanwege deze factoren zijn er geen grote verschuivingen merkbaar in de aandacht voor de eindtijd. Er zullen altijd wel tekenen te herkennen zijn en ook al zal de intensiteit van deze tekenen richting het einde

¹⁷¹ K. Schilder, 'Bij de jaarwisseling', *De Reformatie* (1945) 5.

¹⁷² Van Genderen, *De bijbel en de toekomst*, 57.

¹⁷³ Auteur Onbekend, 'Nacht in Caïro', *Nader Bekeken 11* (1994) 263.

toenemen, de mens kan slechts afwachten tot dit moment plaats gaat vinden. De groei van de wereldbevolking moet ook in dit kader worden gezien. Ook deze ontwikkelingen horen erbij om uiteindelijk het moment van Christus' wederkomst te laten aanvangen. Het volgende citaat gaat over de politieke situatie in Europa tijdens het ontstaan van de vrijgemaakte kerk in 1944. Er wordt teruggekeken op vijftig jaar vrijmaking in een speciaal themanummer.

'Hoe kon het in Europa zover komen? Ik geloof dat we daar alleen een antwoord op geven als we ook deze periode van de geschiedenis zien in het licht van Gods Woord. Dan weten we dat de wereldhistorie beheerst wordt door Christus die de allesbeheersende strijd tussen Hem en de satan op Golgota in principe heeft beslist.'¹⁷⁴

Ook vijftig jaar later kijkt men terug op de oorlogsjaren als de strijd van satan en God op aarde. Alle gebeurtenissen die plaatsvinden moeten in het licht van Gods Woord gezien worden. Hieruit blijkt duidelijk dat de Bijbel voor alle gebieden van het leven als leidraad wordt beschouwd. Tekenen van het einde horen er nou eenmaal bij en zijn slechts een opmaat naar de wederkomst van Christus.

5.4. Israël

Israël komt vaak aan bod in de orthodox-gereformeerde tijdschriften. Een voorbeeld van een dergelijke verwijzing naar Israël, is te zien in het volgende citaat: 'Ook Israël zelf moet Hem erkennen als het ware zaad van Abram. Belijdt het Hem niet, dan stelt het zich tegenover Hem en schaart het zich het kam van de antichrist.'¹⁷⁵ Hier wordt verwezen naar de beloften die God volgens de gelovigen aan Abraham heeft gedaan in het Bijbelboek Genesis. De orthodox-gereformeerden zijn aanhangers van de verbondsleer. Dat wil zeggen dat er uiteindelijk maar één volk van God is en hierbij geen verschil bestaat tussen het volk Israël en de overige gelovigen. Dit betekent echter niet dat de Joden automatisch gered zullen worden.

'Er is dus sprake van één boom en die heet Abraham. Heel wat joden-takken zijn afgebroken en heiden-takken zijn er voor in de plaats gekomen. De boom wordt vol: bekeerden uit de joden en bekeerden uit de volken vullen de boom. En aan het eind der tijden bevat die boom: alle gelovigen uit Israël en alle gelovigen uit de volken.'¹⁷⁶

De belofte aan Abraham wordt vervuld in hen die over hetzelfde geloof beschikken als hij. Dit geloof houdt echter niet in dat Jezus geen cruciale rol speelt voor de Joden. Ook zij moeten Jezus Christus leren kennen om zo 'behouden' te blijven. Hoewel men gelooft dat de Joden Christus moeten leren kennen, betekent dit niet dat Israël niet als het volk van God beschouwd wordt. God keert zich niet af van zijn oogappel: Israël. De belofte die God met Abraham begonnen is, houdt stand. God blijft oproepen tot hun bekering. De verwachting is dat deze oproep tot bekering uiteindelijk succes zal hebben, zo blijkt uit het bovenstaande citaat. Duidelijk is dat Israël ook binnen deze kring een centrale plaats krijgt toebedeeld in de eindtijd en daarom voortdurend terugkomt in de tijdschriften. De gelovigen beseffen dat Israël vaak niet de plaats krijgt die het verdient. Een erkend teken van het einde is verkondigen van het evangelie in de gehele wereld, want dit staat volgens de gelovigen in Mattheüs 24:14 geschreven. Als gelovige moet je dus een actieve bijdrage leveren aan het behoud

¹⁷⁴ J. van der Jagt, 'Rondblik in de politiek', *Nader Bekeken* 9 (1994) 210.

¹⁷⁵ P. Niemeijer, 'Gods messiaanse belofte aan Abram', *Nader Bekeken* 2 (1996) 31.

¹⁷⁶ J. van der Graaf, 'De dialoog van Van der Graaf', *Nader Bekeken* 3 (1994) 66-67.

van heel Israël.¹⁷⁷ Ook actuele gebeurtenissen, zoals de oprichting van de staat Israël, laten geen grote veranderingen zien in de wijze waarop de orthodox-gereformeerden over Israël schrijven.

5.5. De eeuwwisseling

Rond het jaar 2000 namen het aantal artikelen over de eindtijd in omvang toe. In tegenstelling tot gebeurtenissen zoals de Tweede Wereldoorlog, is de eeuwwisseling van te voren aan te wijzen als moment waarop het einde mogelijk aan kan breken. Natuurrampen, oorlogen en andere gebeurtenissen zijn vaak niet te voorspellen en kunnen daarom slechts nog ten tijde van of achteraf als 'teken des tijds' worden verklaard. Voor de orthodoxen-gereformeerden lijkt deze eeuwwisseling echter geen reden voor een toenemende verwachting dat Christus' wederkomst spoedig zal plaatsvinden. Er wordt in de vijf jaargangen voor het jaar 2000 slechts weinig over het aanbrekende millennium gesproken. In het volgende citaat komt de opvatting over het millennium wel expliciet aanbod:

'Wij leven op de drempel van het tweede millennium. Toch hoeven we het jaar 2000 niet in angstige spanning te beleven. 'Volheids des tijds' is wat anders dan een mooi rond getal. [...] Duidelijk is wel, dat we in een culturele omwenteling verwickeld zijn. Alles gaat snel. Er staan veel dingen te gebeuren. Maar de dag van de Here zal komen als een dief in de nacht. Zei Jezus zelf niet dat alleen de Vader het moment weet?'¹⁷⁸

Jezus' woorden in de synoptische evangeliën worden hier gebruikt als argument om niet te veel te verwachten van de eeuwwisseling. Jezus komt niet op een moment dat zoveel aandacht heeft gekregen. De wederkomst zal immers plaatsvinden op een onaangekondigd moment. Ondanks de distantie van de verschillende eindtijdtheorieën die zo kort voor het begin van het jaar 2000 de ronde doen, is men zich er wel degelijk van bewust dat men niet zomaar voorbij kan gaan aan deze toenemende aandacht voor het einde. Zo besteedt *De Reformatie* in het laatste nummer voor de eeuwwisseling een artikel over de jongste dag. Het gaat voornamelijk over de angst die er bestaat onder gelovigen voor het laatste oordeel. Volgens de schrijver van het artikel mag je echter naar dit moment verlangen.

'Dat is toch iets om naar te snakken, om vurig naar te verlangen. Dat is niet iets om bang voor te zijn. Nee, je mag je erover verheugen. We naderen het eind van een eeuw die boordevol onrecht was. Wat is er niet een wreed geweld geweest in twee wereldoorlogen: hoeveel onschuldigen waren niet het slachtoffer daarvan.'¹⁷⁹

Dit citaat vervolgt met verwijzingen naar de Shoah, oorlogen, regionale conflicten zoals die in het Midden-Oosten plaatsvinden en abortus, om aan te tonen welke hoeveelheid onrecht deze eeuw te verduren heeft gehad. De eeuwwisseling wordt in dit artikel aangeduid als een moment waardoor de eindtijd weer dichterbij komt. Het is geen moment die een wezenlijke verandering teweeg zal brengen, maar het is slechts een moment in de geschiedenis die uiteindelijk naar een einde toeloopt. Het is daarom dat de gelovigen niet bevreesd hoeven te zijn voor deze eeuwwisseling. Het brengt het

¹⁷⁷ Van Genderen, *De bijbel en de toekomst*, 69.

¹⁷⁸ F. van der Pol, 'Millenniumwisseling: goed nabij God te zijn', *Nader Bekeken* 9 (1999) 240. Zie voor een soortgelijk citaat: M.H. Sliggers, 'Barmhartigheid metterdaad', *Nader Bekeken* 2 (2000).

¹⁷⁹ B. Kamphuis, 'Dies Irae', *De Reformatie* 14 (1999) 271.

einde van de wereld alleen maar dichterbij en dit betekent dat het recht zal zegenvieren. De 'ware' gelovigen worden beloond voor hun trouw aan God.

5.6. Conclusie

De orthodox-gereformeerden zijn erg terughoudend in uitlatingen over de eindtijd. Ze willen dat de boodschap uit de Bijbel niet te veel overschaduwd wordt door allerlei zaken omtrent de eindtijd, waarvan je niet eens zeker kan weten of ze op dergelijke manier gaan plaatsvinden. Het gaat om Christus' wederkomst en dat moet voor ogen gehouden worden. Hun visie op de eindtijd is te verklaren vanuit de opvatting dat alles in Bijbel, moet dienen als leidraad voor de inrichting van het leven. De eindtijd is een thema waar genoeg over geschreven staat en alles wat men niet direct uit de Bijbel kan herleiden, wordt als onzin van de hand gewezen. Men heeft het idee heden ten dage al in de eindtijd te leven. Dit idee fungeert als een 'kapstok' om cultuur en maatschappijkritiek te kunnen leveren. Tekenen des tijds zijn al vanaf het vroege begin van de geschiedenis zichtbaar en wijzen vooruit naar het spoedige moment waarop Christus terug zal keren op aarde. Ondanks deze terughoudende opstelling ten opzichte van de eindtijd, past het de orthodox-gereformeerden niet om passief af te wachten tot het moment daar is. Ze kenmerken zich namelijk door hun activistische houding. Ze willen zich graag inzetten om de hedendaagse cultuur en het geloof te verenigen, maar over een thema als de eindtijd doet men liever niet te veel uitspraken. Een nuchtere en orthodoxe houding betekent niet dat men niet actief wil zijn op het gebied van de eindtijd en het verkondigen daarvan. Er is een groot besef dat de eindtijd snel dichterbij komt en tot het moment daar is, kan je echter andere dingen doen dan alleen passief af te wachten. Zo hopen ze het Woord van God van betekenis te laten zijn in het dagelijks leven. De opkomende eeuwwisseling zorgt er niet voor dat de verwachting naar de eindtijd groter wordt, het wordt slechts als een moment in de geschiedenis gezien die het einde dichterbij zal brengen. De positie van Israël in de eindtijdverwachting is van geringe betekenis. Er bestaan nog veel vragen ten opzichte van Israël, maar men is er wel van overtuigd dat de Joden zich moeten bekeren, willen zij behouden blijven.

6. Conclusie

In paragraaf 1.1. heb ik als onderzoeksvraag geformuleerd: In hoeverre verschillen eindtijdverwachtingen onder evangelische, reformatorische en orthodox-gereformeerde christenen in Nederland in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog tot en met het begin van de 21ste eeuw? Om deze vraag te beantwoorden, heb ik onder andere gekeken naar de geschiedenis van eindtijdverwachtingen en begrippen en definities die hiermee van doen hebben. Vervolgens kwamen respectievelijk de eindtijdverwachtingen van evangelische, reformatorische en orthodox-gereformeerde christenen aan bod. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van citaten uit tijdschriften die door deze groepen zelf werden of worden uitgegeven. Ik heb gekeken naar de visie op de eindtijd die uit deze tijdschriften naar voren komt. Allereerst geef ik eerst een korte samenvatting van de desbetreffende hoofdstukken. Vervolgens wil ik hier enkele gedachten ontwikkelen over de functie van eindtijdverwachtingen binnen deze groepen van behoudende protestanten in Nederland. Daardoor hoop ik een antwoord te formuleren op de volgende vraag: Waarvoor dienen eindtijdverwachtingen binnen deze verschillende groepen christenen? Door hier in te gaan op de functie van eindtijdverwachtingen, bevind ik mij op de rand van het speculatieve. Desondanks wil ik daartoe een poging wagen, om zo niet alleen stil te staan bij de visies op de eindtijd in zowel de evangelische beweging, reformatorische gezindte en orthodox-gereformeerde kring, maar ook te achterhalen hoe behoudende protestanten gestalte geven aan hun geloof in de hedendaagse samenleving. Ik wil mijn conclusie eerst vervolgen met een samenvatting de voorgaande hoofdstukken.

6.1. Samenvattend

Het christendom kent een lange geschiedenis van eindtijdverwachtingen. Je zou kunnen stellen dat de verwachting van een einde van de wereld eigen is aan het christendom. Christenen houden er namelijk een lineair geschiedbeeld op na. Dit wil zeggen dat ze geloven dat de wereld ooit is begonnen en tevens ooit zal eindigen. Eindtijdverwachtingen zijn er door de gehele christelijke geschiedenis heen geweest. De eerste christenen leefden in de verwachting dat Christus nog tijdens hun leven terug zou keren. Naarmate het christendom gesetteld raakte, verdwenen deze eschatologische verwachtingen naar de achtergrond. In de Middeleeuwen, de Reformatie en de Moderne Tijd bleven eindtijdverwachtingen een terugkerend fenomeen. Onder bepaalde omstandigheden nam geloof in de eindtijd een prominentere rol in. Veranderende sociale, economische of politieke omstandigheden zijn hierop van invloed en deze verlangens nemen ook toe wanneer een groep gelovigen zich maatschappelijk of politiek gemarginaliseerd voelt. Wanneer de eerste christenen zich staande moeten houden in een overwegend polytheïstische wereld en zij te maken krijgen met vervolgingen, hebben zij de verwachting dat Jezus spoedig terug zal komen. Dit verdwijnt echter wanneer het christendom tot staatsgodsdienst wordt uitgeroepen en zij tot de meerderheid gaan behoren. Dit is een terugkerend verschijnsel in de geschiedenis; ook de kerkhervormers zien uit naar een nieuwe tijd. Zij voelen zich niet langer vertegenwoordigd door de kerk en willen de kerk van binnen hervormen. Zowel Luther als Calvijn verwacht dat de komst van een nieuwe tijd niet lang meer zal duren. Het gevoel van christenen dat ze 'buitenbeentjes' in de wereld zijn, zorgt dus voor een sterk verlangen naar de eindtijd.

Ook in het hedendaagse protestantisme in Nederland zijn eindtijdverwachtingen gemeengoed. Dit hangt samen met 'underdog' positie in Nederland. Vanaf de jaren zestig zet de secularisering in Nederland door. De kerken lopen leeg en christenen behoren niet langer tot de

meerderheid van de Nederlandse bevolking. In dit onderzoek heb ik de protestantse gelovigen in Nederland onderverdeeld in drie groepen. Ik onderscheid de evangelische beweging, de reformatorische gezindte en de orthodox gereformeerde kring. Deze drie groepen hebben gemeenschappelijk dat ze de Bijbel als het gezaghebbende Woord van God beschouwen. Ze verschillen echter in de manier waarop ze hier mee omgaan of uiting aan geven. De orthodox-gereformeerden en de reformatorischen hebben gemeen dat ze vasthouden aan de geloofsbelijdenis, terwijl deze voor de evangelischen niet van betekenis is. De evangelischen zijn veel meer bezig met een persoonlijke geloofsbeleving en dit komen ze overeen met de reformatorischen. De evangelischen en de orthodox-gereformeerden kenmerken zich tevens door een activistische houding. Deze beide groepen proberen aansluiting te vinden bij de hedendaagse cultuur. Dit in tegenstelling tot de reformatorischen, die veelal naar binnen gericht zijn en op die wijze proberen hun eigen groep af te schermen van invloeden van buitenaf.

Eindtijdverwachtingen zijn er in vele vormen en gradaties, maar voor veel calvinistische Nederlanders lijken extreme denkbeelden over de naderende eindtijd ver van hen af te staan. Het calvinistisch protestantisme wordt gekenmerkt door een tendens van rationalisme, ingetogenheid en soberheid. Tevens wordt er een enorme nadruk gelegd op de betekenis van de Heilige Schrift en het 'pelgrim-zijn in deze wereld', je bent maar tijdelijk op deze aarde. Het calvinistische protestantisme benadrukt Gods soevereiniteit over al het leven en beschouwt de Bijbel als het enige absolute gezag voor de invulling van geloof en leven. Het bestaan van deze twee tendensen onder calvinisten impliceert een tweeledigheid ten opzichte van eindtijdverwachtingen onder protestanten in Nederland. De Bijbel wordt als gezaghebbend Woord van God beschouwd en dit heeft als gevolg dat men verwijzingen in de Bijbel naar een naderende eindtijd serieus dient te nemen. De nadruk op Gods soevereiniteit over alle gebieden van het leven impliceert echter ook dat men er geen voorspellende uitspraken over mag doen. Het einde van de wereld zal eens komen, maar dit alles ligt in Gods handen. Het is echter de vraag of deze implicaties ook daadwerkelijk overeen komen met de eindtijdverwachtingen die in de verschillende tijdschriften naar voren komen.

In de twee tijdschriften die ik per groep heb onderzocht, komen opvattingen over de eindtijd regelmatig aan bod. In de evangelische beweging is de te verwachten eindtijd altijd erg belangrijk geweest. Binnen deze beweging is daarom sprake van een goed uitgewerkte eindtijdvisie. Verschillende tekenen wijzen erop dat de eindtijd snel naderbij komt en daarom is het verlangen naar deze tijd groot. Vanwege het spoedig naderen van de eindtijd is het belangrijk om je bezig te houden met evangelisatie. Als evangelisch christen kan je een actieve bijdrage leveren aan het dichterbij brengen van de eindtijd. Zo moeten eerst veel Joden zich bekeren voordat de eindtijd kan aanvangen. De reformatorischen daarentegen hebben juist een afwachtende houding. Het kernwoord bij hun eindtijdverwachtingen is heiligheid. Het menselijk voorstellingsvermogen schiet tekort om een idee te kunnen hebben over dit toekomstige moment en daarom kun je er maar beter niet te veel mee bezig houden. Er is dus duidelijk sprake van een bedachtzame en gereserveerde houding. Dit wordt ook wel aangeduid met de term quiëtisme; de overgave aan God staat centraal. Hij is de Heer over het hele leven en dus ook over de toekomst. In de Bijbel wordt er over geschreven en daarom kun je er niet aan voorbij gaan. Je moet het echter wel met een bepaalde distantie blijven benaderen. De orthodox-gereformeerden zijn ook erg terughoudend met uitspraken over de eindtijd. Het moment waarop de eindtijd zal aanbreken is namelijk alleen bij God bekend. Dit beamen de evangelischen, maar zij zeggen wel te weten wat er gaat gebeuren. Een kenmerk van de orthodox-gereformeerden is hun activistische houding. Opvallend is echter dat deze activistische

houding niet nadrukkelijk naar voren komt in hun eindtijdverwachtingen. Er wordt in de verschillende artikelen juist verkondigd dat je je niet op het terrein van God moet begeven.

Er is dus een duidelijk verschil tussen enerzijds de reformatorische gezindte en de orthodox-gereformeerde kring en anderzijds de evangelische beweging. De evangelische beweging is ontstaan in Amerika en het amerikanisme drukt een grote stempel op deze beweging in Nederland. De evangelische beweging in Amerika voelde zich lange tijd het 'culturele buitenbeentje', waardoor ze denkbare ontwikkelingen die zich duidelijk afzetten tegen de 'zondige wereld'. In de evangelische beweging neemt daarom de eindtijd al vanaf de beginperiode een belangrijke plaats in. Voor de andere twee groepen protestanten gaat dit niet op, want zij hebben lange tijd een dominante positie gehad in Nederland. Ondanks deze invloeden uit Amerika, heeft de evangelische beweging in Nederland haar calvinistische trekken behouden. Zo hebben de groepen gemeenschappelijk dat ze geloven in Gods soevereiniteit over het gehele leven en het absolute gezag van de Bijbel. Dit is terug te zien in het feit dat men zich over het algemeen niet bezighoudt met concrete voorspellingen over wanneer het moment aan zal breken. Alleen God weet wanneer het zover is. Het einde is nabij, maar God heeft daarin het laatste woord.

6.2. Functies

Christenen hebben de verwachting dat in de toekomst de eindtijd zal aanbreken. Maar waarom? Op deze vraag wil ik in dit laatste gedeelte van mijn conclusie dieper ingaan. Ik wil hier de ruimte nemen om na te denken over de verschillende functies van eindtijdverwachtingen onder de drie groepen behoudende protestanten: evangelischen, reformatorischen en orthodox-gereformeerden.

Allereerst wil ik beginnen met het noemen van de oudste functie van eindtijdverwachtingen: hoop geven of troost bieden. Hierbij gaat het erom dat eindtijdverwachtingen de gelovigen hoop of troost kunnen bieden voor de (nare) situatie waarin zij zich op aarde bevinden. In de vroege christelijke geschiedenis heerste de gedachte dat Jezus spoedig terug zou keren. Volgens de eerste christenen had hij namelijk zelf gezegd dat hij nog tijdens hun leven verlossing zou brengen. Toen zij te lijden hadden onder vervolgingen, boden eindtijdverwachtingen de christenen een perspectief van hoop en troost. Zij hadden de verwachting dat Jezus hen snel zou verlossen van dit kwaad en dat zij dan in vrede met God zouden leven. Ook heden ten dage is deze functie van eindtijdverwachtingen belangrijk voor alle behoudende protestanten. Zij leven in een samenleving waar het christendom steeds meer onder druk komt te staan en moeten zich opnieuw gaan verhouden tot een groeiende seculiere meerderheid. Waar de samenleving vroeger helemaal ingericht was op het christendom, is dat nu steeds minder het geval. Dit zorgt ervoor dat de hoop toeneemt dat Jezus in de eindtijd duidelijkheid zal scheppen over het 'ware' geloof. Het biedt tevens troost voor de situatie waarin christenen momenteel verkeren. God heeft in hun ogen uiteindelijk het laatste woord en dan wordt duidelijk wie het bij het rechte eind heeft. De situatie waarin ze verkeren, is slechts van tijdelijke aard. Bij de reformatorischen wordt op deze functie van eindtijdverwachtingen meer nadruk gelegd dan bij de evangelischen en orthodox-gereformeerden. Dit kan in verband worden gebracht met hun houding van wereldmijding. De reformatorische gezindte is over het algemeen erg naar binnen gericht. Zij bekijken de ontwikkelingen in hun omgeving met argwaan; steeds meer mensen raken verwijderd van de kerk en er vindt een 'verloedering' van normen en waarden plaats. Ze gaan zich door deze ontwikkelingen steeds meer in een isolement bevinden, doordat er een grotere afstand tussen hen en hun omgeving ontstaat. In deze situatie kan een naderende eindtijd troost bieden. Door eindtijddideeën worden zij gestimuleerd om te volharden in hun geloof. Ook al lijken ze er

helemaal alleen voor te staan, aan het einde der tijden zal de waarheid duidelijk worden en zullen de ware gelovigen overblijven.

Dit brengt mij bij een andere functie van eindtijdverwachtingen: de verklarende functie. Eindtijdscenario's kunnen de gelovigen ook inzicht geven in het waarom van gebeurtenissen in de wereld. De verklarende functie kan zowel worden aangegrepen door postmillennialisten als door premillennialisten. Postmillennialisten zijn erg optimistisch over de toekomst; het zal steeds beter met de wereld gaan. Positieve maatschappelijke ontwikkelingen worden aangegrepen om dit geschiedbeeld te verklaren. Deze visie was vooral in de negentiende eeuw dominant, wanneer er grote successen plaatsvonden in zendingsmissies en pogingen om een einde te maken aan slavernij, onderdrukking en oorlog slaagden. Tegelijkertijd werden positieve ontwikkelingen in de technologie en de wetenschap aangegrepen om te verklaren dat er een spirituele vooruitgang van de cultuur plaatsvond. Deze visie op het geschiedbeeld is nauwelijks aanwezig onder hedendaagse behoudende protestanten. Zij hanteren over het algemeen een pessimistische eindtijdvisie. Zij geloven dat het steeds slechter met de wereld zal gaan, voordat het einde van de wereld zal aanbreken. Eindtijdverwachtingen kunnen gelovigen een verklaring bieden voor de situatie waarin de kerk zich heden ten dage bevindt. Het zet bepaalde kerkelijke ontwikkelingen, zoals de afname van het aantal kerkgangers, in een ander daglicht. Zo is het volgens de gelovigen logisch dat dit gebeurt, want de kerk zal richting de eindtijd steeds meer onder druk komen te staan. Daarnaast biedt het ook een verklaring voor andere gebeurtenissen, zoals natuurrampen, oorlogen, misdaad. Deze gebeurtenissen worden aangeduid met de term 'tekenen des tijds'. Dit zijn signalen of tekenen die het einde van de wereld aankondigen. Zulke dingen moeten volgens de gelovigen gebeuren, omdat dit in de Bijbel al is voorspeld.

Hier nauw mee verbonden is de betekenisgevende functie. Eindtijdverwachtingen hebben een zingevend component in zich, want ze geven antwoord op de vraag: Waarom vinden bepaalde gebeuren in de wereld plaats? Christenen houden er een lineair geschiedbeeld op na. Dit wil zeggen dat zij geloven dat de wereld ooit is begonnen en dus ook ten einde zal lopen. Voor christenen is dit toekomstige moment de ultieme vervolmaking van het leven hier op aarde. Het gaat uiteindelijk om de vestiging van het 'Koninkrijk van God'. Christenen hebben het doel om al iets van het koninkrijk van God op aarde te bevestigen. Zij vinden echter dat ze hierin volledig te kort schieten, maar zij verklaren dit door de aanwezigheid van zonde in de wereld. Doordat Adam en Eva in het paradijs van de verboden vrucht aten, is de zonde in de wereld gekomen en is de mens daaraan onderhevig. Op het moment van het aanbreken van de eindtijd heeft Satan geen zeggenschap meer en is het alleen God die regeert. Om het met christelijk jargon te zeggen: De heerschappij van de zonde wordt dan definitief tot zwijgen gebracht. Het volmaakte koninkrijk van God wordt dan bewerkstelligd. Hier zal geen pijn en zonde meer zijn en de 'ware' gelovigen zullen met God leven. Op het moment dat de eindtijd zal beginnen, is de mens dus dicht bij dit volmaakte beeld. De tekenen des tijd zorgen ervoor dat het moment van de eindtijd steeds dicht bij komt en laat de gelovigen de uiteindelijk zin hiervan onder ogen zien.

Daaraan gerelateerd is de cultuurkritische functie van eindtijdverwachtingen. Eindtijdverwachtingen kunnen worden aangegrepen om commentaar te leveren op de actualiteit. Behoudende protestanten nemen verschillende posities in ten opzichte van eindtijdverwachtingen, maar zijn het met elkaar eens dat het verkeerd gaat in de wereld om hen heen. De overheersende opvatting is dat het steeds slechter zal gaan met zowel de maatschappij, de cultuur en de kerk door falend menselijk handelen. Tevens bestaat het idee dat gelovigen in een strijd verwickeld zijn met de dominante cultuur van de wereld. Vooral in de evangelische beweging is dit belangrijk in hun visie op

de eindtijd, maar ook bij de andere twee groepen is dit terug te zien. De gelovigen constateren dat de christelijke waarden en normen steeds meer aan het vervagen zijn. Zij zijn er echter van overtuigd dat bij het aanbreken van de eindtijd, de waarheid van het christelijke geloof voor iedereen duidelijk zal worden. Zij uiten daarom kritiek op de cultuur om hen heen. Zonde beheerst de wereld en het gaat steeds slechts met de wereld doordat het christelijke wereldbeeld steeds minder dominant wordt. Door behoudende protestanten wordt er soms een bepaalde spanning tussen de hen en ongelovigen gecreëerd. Deze spanning moet in stand worden gehouden om zo de verschillen tussen hen te kunnen benadrukken. Op sommige momenten presenteren de gelovigen zich ook als mensen die het erg zwaar hebben in deze wereld. Op deze wijze willen zij hun eigen unieke positie bevestigen. De situatie van Israël is een constante voedingsbodem voor het leveren van cultuurkritiek. Behoudende protestanten zien in de Joden het uitverkoren volk van God. Tegelijkertijd moeten zij constateren dat dit volk veel onrecht wordt aangedaan. De staat Israël staat telkens onder druk, terwijl zij over het algemeen geloven dat Israël uiteindelijk in zijn volledigheid zal worden hersteld. Er wordt als het ware ingegaan tegen Gods heilsplan. Er wordt dus op een kritische manier gekeken naar gebeurtenissen in de wereld.

Een volgende functie die ik hier wil noemen, is de onderscheidende functie. Eindtijdverwachtingen kunnen door bepaalde christenen worden aangegrepen om zich af te zetten tegen andere christenen. Dit kan plaatsvinden tussen de verschillende groepen behoudende protestanten, maar ook tussen stromingen. In dit laatste geval kan het behoudende christenen van conventionele christenen onderscheiden. De behoudende protestanten kenmerken zich doordat zij de Bijbel als het gezaghebbende Woord van God beschouwen. Dit houdt concreet in dat de Bijbel ook heden ten dage zeggenschap heeft over het dagelijks leven. In het Nieuwe Testament wordt op talrijke plaatsen verwezen naar de eindtijd of de wederkomst van Jezus. De behoudende christenen kunnen niet om dit onderwerp heen, willen ze hun visie op de Bijbel in stand houden. Ze moeten eindtijdverwachtingen daarom wel serieus nemen. De behoudende christenen staan hier tegenover de conventionele christenen. Hiermee bedoel ik christenen die de Bijbel meer als een historisch document lezen; iets wat je in zijn context moet aanschouwen. Je kan hierbij denken aan katholieken of een grote groep gelovigen uit de Protestantse Kerk in Nederland. Zij beschouwen de verwijzingen van Jezus naar een eindtijd die spoedig aan zou breken, als tijdgebonden. Zo deed Jezus uitspraken over een op handen zijnde eindtijd, doordat de omstandigheden in zijn tijd er aanleiding toe gaven. Voor behoudende protestanten is deze context- en tijdgebonden visie op Jezus' uitspraken te makkelijk. Volgens hen zijn deze passages in de Bijbel ook in het heden betekenisvol. Om deze reden besteden zowel de evangelische beweging, de reformatorische gezindte en de orthodox-gereformeerde kring aandacht aan dit onderwerp. Ze verschillen echter in de mate en wijze van aandacht besteden hieraan, zoals in de voorgaande hoofdstukken is gebleken.

Van de behoudende christenen nemen de evangelische christenen het voortouw in hun aandacht voor de eindtijd. Ze hebben een uitgebreid eindtijds scenario ontwikkeld, waarin ze uiteenzetten welke gebeurtenissen er zullen gebeuren in de eindtijd. Alle behoudende protestanten zeggen niet te weten wanneer de eindtijd zal aanbreken. Evangelischen zeggen echter wel te weten wat er precies gaat gebeuren. Dit heeft tot gevolg dat zowel reformatorische als orthodox-gereformeerde christenen uitgedaagd worden om zich hiertoe te verhouden. Ze moeten zich positioneren tegenover de gedetailleerde eindtijdverwachtingen van de evangelische beweging. Ze willen hierbij een tegengeluid laten horen bij het evangelische geluid, wat op het gebied van eindtijdverwachtingen overheersend is. Het doel is te laten zien dat ook zij de Bijbel als Woord van God serieus nemen. Tegelijkertijd willen ze ervoor waken zich te veel op speculatief terrein te

bevinden. Ook al staat de Bijbel vol aanwijzingen, toch is het naar hun zeggen moeilijk een eindtijdscenario te schetsen. Is het eigenlijk wel relevant om te weten wat er gaat gebeuren? Is het niet voldoende dat God weet wat er gaat gebeuren? Het gaat in de eindtijd in de eerste plaats om de grootheid en heiligheid van God.

Doordat de evangelischen een uitgesproken eindtijdvisie hebben, kunnen de orthodox-gereformeerden en reformatorischen zich hier duidelijk van onderscheiden. Zij worden hierin extra in uitgedaagd door de grote hoeveelheid evangelische literatuur over de eindtijd afkomstig uit de Verenigde Staten. Boeken zoals *The Late Great Planet Earth* van Hal Lindsey en de *Left Behind* serie hebben grote indruk achtergelaten in christelijk Nederland. Ook reformatorischen en orthodox-gereformeerden zijn niet voorbij gegaan aan de uitgave van het boek *The Late Great Planet Earth* van Hal Lindsey in 1970. In verschillende artikelen in hun tijdschriften werd rond dit jaar veel aandacht besteed aan dit boek en bijvoorbeeld (kritische) recensies geschreven. In deze evangelische boeken worden verschillende uitgebreide eindtijdscenario's naar voren gebracht, waar orthodox-gereformeerden en reformatorischen zich niet in kunnen vinden. Dit kan voor de reformatorische en orthodox-gereformeerde gelovigen vragen oproepen als: Waarom hoor ik zulke scenario's niet in de kerk? Dit biedt gezagdragers binnen deze kerken aanleiding om hier meer aandacht aan te besteden en op deze wijze vragen van de gelovigen weg te nemen. Desalniettemin moeten ze voor een deel wel meegaan in de aandacht voor de eindtijd, aangezien ze hun visie op de Bijbel met elkaar gemeen hebben. Ze willen het belang van aandacht voor de eindtijd benadrukken, maar zich tevens distantiëren van de uitgesproken ideeën in de evangelische beweging. Dit zorgt ervoor dat de orthodox-gereformeerden en de reformatorischen groeien in hun eigenheid. Door zich te willen onderscheiden van de evangelischen, houden zij ook steeds meer bezig met het ontwikkelen van een eigen eindtijdvisie.

Eindtijdverwachtingen hebben ook een motiverende functie. Het kan gelovigen aanzetten tot een bepaalde manier van handelen. Orthodox-gereformeerden en evangelischen kenmerken zich door hun gerichtheid op de buitenwereld. De orthodox-gereformeerden geven dit vorm door een activistische houding. Ze zetten zich actief in voor de samenleving om zo van invloed te kunnen zijn. Ze zoeken de aansluiting bij de hedendaagse cultuur om het geloof ook in het dagelijks leven relevant te maken. Dit doen ze door zich te verenigen in allerlei eigen verbanden, zoals in een politieke partij. De evangelischen gaan hierin nog een stapje verder. Zij proberen aansluiting te vinden bij de populaire cultuur door de geloofsinhouden voor meer mensen aantrekkelijk te maken. Zij doen dit onder andere door een laagdrempeligere liturgie. Beiden groepen proberen op hun eigen wijze het geloof aansprekend te maken. Daarnaast zetten eindtijdverwachtingen binnen de evangelische beweging ook aan tot evangelisatie-activiteiten. Onder deze groep gelovigen heerst de gedachte dat de hele wereld bereikt moet zijn voordat Jezus terug kan keren naar de aarde. Het kan ook juist de andere kant op werken en demotiveren, zoals bij de reformatorischen het geval is. Reformatorischen kenmerken zich door een houding van wereldmijding en eindtijdscenario's vormen een aanleiding om zich meer naar binnen te richten. Ze verwachten alles van God en zien daarom geen noodzaak om zich in te zetten voor evangelisatie. God zal op het juiste moment de eindtijd doen aanbreken en op dat moment zullen de uitverkorenen overblijven.

Aan het einde van deze conclusie hoop ik inzicht te hebben gegeven in de verschillende functies van eindtijdverwachtingen. Hiermee wil ik niet zeggen dat al deze functies van eindtijdverwachtingen gelovigen ertoe aanzetten om uiting te geven aan hun eindtijdverwachting. Dit is onder meer afhankelijk van de specifieke groep gelovigen en de context waarin zij verkeren. Een bruisende evangelische gemeente in de stad zal hier op een andere wijze toe worden aangezet,

dan een kleine vrijgemaakte werk op het platteland. Dit verlangen naar de eindtijd is onder de oppervlakte altijd aanwezig. Aanleiding hiervoor zijn uitspraken van Jezus in het Nieuwe Testament. Behoudende protestanten staan erom bekend dat zij de Bijbel als Woord van God uiterst serieus nemen. Het is echter niet altijd gemakkelijk om hier concreet handen en voeten aan te geven. Er bestaat immers een spanning tussen enerzijds de vormgeving van religie en anderzijds de hedendaagse samenleving. Deze functies van eindtijdverwachtingen laten zien hoe christenen invulling geven aan deze betekenisvolle geloofsinhoud. Ze doen dit ook door (bijna) dagelijks het 'Onze Vader' te bidden. Dit is in een gebed uit de Bijbel, waarin christenen blij geven aan een verlangen naar een nieuwe tijd. Het laat zien dat eindtijdverwachtingen eigen zijn aan het christendom...

Onze Vader, Die in de hemelen zijt,
Uw Naam worde geheiligd.
Uw Koninkrijk Kome.
Uw wil geschiede gelijk in den hemel,
alzo ook op de aarde.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Statenvertaling, Mattheüs 6: 9-10.

7. Short summary in English

Christianity has a long history of end-time expectations. Christians live with the idea that the earth has a starting or creation point, and therefore the earth must also have a final or end point. The history shows that end-time expectations have always existed. The first Christians argued that Jesus Christ would return to earth during their lives. In the period that Christianity became settled, these expectations disappeared to the background. During the Middle Ages, the Reformation and Modern Times, these end-time expectations still remained. Under certain conditions the end-time expectations became very important. In particular changing social, political and economic situations influenced end-time expectations. For example the first Christians were living in a polytheistic world and they were suffering under persecution. Under these circumstances, expectations of a soon return of Jesus Christ were growing. These expectations disappeared when Christianity became the national religion and, moreover, when Christians became a majority. This is common phenomenon in history, for example, the Dutch Reformatories Luther and Calvin also expected a new time. They argued that the second return of Jesus Christ would happen very soon. Furthermore, the feelings of Christians that they are strangers in the world encourage their end-time expectations.

In present Protestantism in the Netherlands, end-time expectations are a common phenomenon. This is related with the minority position of Christians in the Netherlands. Moreover, since the 1960's the secularisation has been gaining ground in the Netherlands. In this master thesis, I make a distinction between three groups of Protestants: the Evangelicals, the Orthodox-reformed Christians and the Reformed Christians. These three groups have in common that they consider the Bible as the authorized Word of God. However, these three groups differ in the way they express this important conviction. The Orthodox-reformed and the Reformed have in common that they hold on to the traditional Dutch confession of faith. But for the Evangelicals this confession of faith is not important, as they rather focus on personal faith, although this focus is also important for the Reformed Christians. The Evangelicals and Orthodox-reformed can be characterized by their active mentality. They want to reach out to others to share their faith with their Christian faith. The Reformed attend to their 'own group of believers' to protect them against negative influences from outside. End-time expectations exist in many variations and forms, but frequent thoughts about the end-time are unusual for many Dutch people. Dutch Protestantism can be characterized by tendencies of rationalism, simplicity and modesty. Believers are travellers to eternity and they are just temporary in this world. Believers put a stress on the importance of the Bible, which is a guide for their lives. This notion about the Bible has impact on end-time visions. In this view, references to the end-time in the Bible must be taken seriously. In conclusion, God is sovereign about all terrains of life, and a believer is not allowed to do predictive statements.

I have done research into two different kinds of magazines for each group of believers. We can argue that in the Evangelical group, end-time expectations are very important, as they have an elaborate scheme of end-time prophecies. Many evidence points towards the idea that the end-time is coming soon. This evidence motivates the Evangelicals to evangelize. The Reformed Christians are more moderate. The key word for them is the holiness of God. The human imagination of the end-time falls short and for that reason it is better not to think and speculate about it. They hold a more reticent attitude, and the same can be said about the Orthodox-reformed. They make minor statements about this coming moment. Normally, they are very active in how they operate, however on this subject they are not. All these groups have in common that God has the sovereignty about

the whole life. Moreover, one must be careful to make statements about the time when the end-time starts. Only God knows that...

8. Bibliografie

- Ammerman, N., *Bible believers. Fundamentalists in the modern world* (Piscataway: Rutgers University Press, 1987).
- Asselt, W. van, 'Chiliasm and reformed eschatology in the seventeenth and eighteenth century', in: A. van Egmond en D. van Keulen (eds.), *Christian hope in context*, vol. 1.
- Aune, D.E., 'Millenarianism/Chiliasm', in: H.D. Betz e.a. (eds.) *Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion*, vol. 8 (Leiden; Boston: Brill, 2010) 358.
- Balen, K. van, 'In dienst van de overwinnaar', *Oogsttijdmagazine* (augustus/september 1993).
- Barneveld, J. van, 'Oordeel over ons land', *Het zoeklicht* 17 (1998).
- Belt, van den H., 'Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil', in: H. van den Belt (e.a.), *Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil?* (Kampen: De Groot Goudriaan, 2010) 9-32.
- Boogaard, J., 'Rubriek: zoveel hoofden, zoveel zinnen', *Terdege* (2003).
- Bos, D., *De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland 1959-2009* (Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2010).
- W. Bouwman, *Het gereformeerden boek* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 2009).
- Boyer, P., *When time shall be no more. Prophecy belief in modern American culture* (Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press, 1992).
- Bromley, D., 'Constructing apocalypticism. Social and cultural elements of radical organisation', in: T. Robbins and S. Palmer (eds.), *Millennium, Messiahs and Mayhem. Contemporary apocalyptic movements* (London; New York: Routledge, 1997) 31-45.
- Collins, J.J., 'Apocalypse: an overview', in: L. Jones (ed.), *Encyclopedia of religion*, second edition, vol.1 (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005).
- Dekker, G., en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen: Kok, 1989).
- Doekes, L., 'Maranatha', *De Reformatie* 49 (1976).
- Eligh, P., *Leven in de eindtijd. Ondergangsstemmingen in de Middeleeuwen* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1996).
- Eling, M.F., *Het einde der tijden* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997).
- Fonteyn, H., 'Johannes de Heer. Prediker van de parousie', in: R. Kranenburg, *Religieuze bewegingen in Nederland 9* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1984), 30-39.
- G., v.d., 'De planeet die aarde heette...', *De Waarheidsvriend* (1973).
- G., v.d., 'De speelruimte van de machten. De toekomst in het licht van het koninkrijk Gods (2)', *De Waarheidsvriend* (1998).
- G., v.d., 'Geen verschijnsel, maar een levende. Een boek over de Satan.', *De Waarheidsvriend* (1975).
- G., v.d., 'Rondom de reformatie. Eén weg', *De Waarheidsvriend* (1973).
- Genderen, J. van, *De bijbel en de toekomst: een blij vooruitzicht voor wie gelooft* (Heerenveen: Groen, 1998).
- Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding, 'Wereldnood en drankzucht', *De Waarheidsvriend* (1946).
- Gr., D., 'Het duizend jarig vrederijk', *Gouden Schoven* 6/7 (1980).

- Graaf, J. van der, 'De dialoog van Van der Graaf', *Nader Bekeken* 3 (1994).
- Groeneveld, D., 'Verwachting', *Gouden Schooven* 2 (1985).
- IJ., J.V., Kerk en wereld in de Bijbel, *De Waarheidsvriend* (1971).
- Jagt, J. van der, 'Rondblik in de politiek', *Nader Bekeken* 9 (1994).
- Johnston, R.K., 'Evangelikale Theologie', in: H.D. Betz (eds.), *Religion in Geschichte und Gegenwart*, vierde auflage, vol.2 (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999).
- Jong-Warnsveld, A. de, 'Op weg naar de 'De crisis'', *Oogstijdmagazine* 7/8 (1989).
- Hankins, B., *American evangelicals. A contemporary history of a mainstream religious movement* (Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2009).
- Harding, S., 'Imagining the Last Days: The Politics of Apocalyptic language', *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* (1994) 14-44.
- Harkema, W., 'Hemelvaart wederkomst', *Het Zoeklicht* 2 (1975).
- Harskamp, A. van, *Het nieuw-religieuze verlangen* (Kampen: Kok, 2000).
- Hastings, A., '150-550', in A. Hastings (ed.), *A world history of christianity* (Grands Rapids; Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999) 25-65.
- Heer, J. de, 'Ware en valsche kerstvrede', *Het Zoeklicht* 5 (1928).
- Hendriks, A.N., 'Christus terugkomst verwachten', *Nader Bekeken* 12 (1998).
- Herman, D., 'The New Roman Empire: European Envisionings and American Premillennialists', *Journal of American studies*, 2000.
- Hoek, J., *Nabij de toekomst* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1997).
- Hoekstra, E.G. en H.H. Ipenburg, *Handboek christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten én vergaderingen* (Kampen: Kok, 2008).
- Houtepen, A., 'Apocalypticism and the kingdom of God. Christian eschatology and the 'pursuit' of the millennium'', in: *Exchange*, vol. 28:4 (Leiden: Brill NV, 1999) 290-311.
- Huisman, L., 'Hij komt, ondanks alles', *Terdege* 6 (1994).
- K, G. R. 'het einde nabij', *De Reformatie* (1923).
- Kamphuis, B. 'Dies Irae'', *De Reformatie* 14 (1999).
- Kranenburg, R., 'Berekeningen van Het Einde. Apocalyptische berekeningen binnen christendom en New Age', in: R. Kranenburg (red.), *Religieuze bewegingen in Nederland. Eindtijdbewegingen* 32, (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1996) 1-40.
- Klinken, G. van, 'Eschatologie in na-oorlogs protestants Nederland, verkend aan de hand van de relatie met Israël', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, no. 4 (Zoetermeer: Boekencentrum Uitgevers, 2011) 278-292.
- Knegt, G.S.A. de, 'Hoe lezen wij het laatste Bijbelboek? (1)', *De Waarheidsvriend* (1999).
- LaHaye, T., *Understanding the last days. The keys to unlocking Bible prophecy* (Eugene: Harvest House Publishers, 1998).
- Lanczkowski, G., 'Apolyptik/Apokalypsen', in: G. Krause en G. Müller (eds.), *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1978).
- Leupen, P., *De vergissing van Jezus. Het uitblijven van zijn koninkrijk en de gevolgen* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012).
- Maasland, J., 'Uit de pers. Op weg naar het derde millennium', *De Waarheidsvriend* (1998).
- Marsden, G., *Fundamentalism and American culture. The shaping of twentieth-century evangelicalism 1870-1925* (Oxford: Oxford University Press, 1980).
- Marsden, G. en W.L. Svelmoe, 'Evangelical and fundamental christianity', in: L. Jones (ed.), *Encyclopedia of religion*, second edition, vol.5 (Macmillan Reference USA: Detroit, 2005).

- McGinn, B. *Visions of the end. Apocalyptic traditions in the Middle Ages* (New York: Columbia University Press, 1979).
- Meijer, W., 'Bedreigde jeugd! – Beveiligde jeugd?', *De Reformatie* 18 (1976).
- Moorehead, J., 'Civil war as battle of Armageddon', in: P.N. Allitt (ed.), *Major problems in American religious history*, second edition (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1999) 213-219.
- Mullett, M., *Radical religious movements in early modern Europe* (London: George Allen and Unwin, 1980).
- Murriss, H., 'Shaloom Israël', *Het oogsttijd magazine* (februari 1990).
- R. Nanninga, '21-12-2012/13.0.0.0.0. Het einde van de Maya-kalender', in: *Skepter* 1 (2008).
- Niemeijer, A., 'Zwaard of ploegschaar. Overheid tussen hof en stad, maar na Hemelvaart', *Nader Bekeken* (1995).
- Niemeijer, P., 'Gods messiaanse belofte aan Abram', *Nader Bekeken* 2 (1996).
- Noble e.a., T.F.X., *Western civilization. The continuing experiment*, fourth edition (Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 2005).
- Otten, 'Enige reflecties over messianisme en millenniumgevoel in het christendom', in: T. Marx e.a., *Apocalyptiek en messianisme in Jodendom, christendom, islam en de beeldende kunst (Delft: Culturele werkgroep synagoge, 1999)*.
- Otten, W., 'Eschatologie en eindtijdverwachting in de vroege kerk tot aan het jaar 1000', in: G. C. den Hertog en S. Schoon (red.), *Messianisme en eindtijdverwachting bij joden en christenen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006) 108-130.
- Pettegee, A., 'Reformation and counter-reformation', in: A. Hastings (ed.), *A world history of christianity* (Grands Rapids; Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999) 238-281.
- Pezzoli-Olgiate, D., 'Chiliasmus, Religionswissenschaftlich', in: H.D. Betz (eds.), *Religion in Geschichte und Gegenwart*, vierde Auflage, vol. 2 (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999).
- Pol, F. van der, 'Millenniumwisseling: goed nabij God te zijn', *Nader Bekeken* 9 (1999).
- Ruiten, T.J. de, 'Dit is geloof...zeker weten!', *Het Oogsttijd magazine* 4 (april 1991).
- Schilder, K., 'Bij de jaarwisseling', *De Reformatie* (1945).
- Schouten, H., 'Wat is het teken van uw komst? (3)', *Het zoeklicht* 6 (2001).
- Schouten, J., 'De laatste dagen', *Het Zoeklicht* 12 (1998).
- Schouten, J., 'Het duizendjarig vrederijk (1)', *Het Zoeklicht* 26 (1990).
- Schwartz, H., 'Milenarianism: an overview', in: L. Jones (ed.) *Encyclopedia of religion*, second edition, vol. 9 (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005).
- Singelenberg, R., 'Jehovah's Getuigen', in: R. Kranenborg (red.) *Religieuze bewegingen in Nederland. Eindtijdbewegingen* 32, (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1996) 85-130.
- M.H. Slingers, 'Barmhartigheid metterdaad', *Nader Bekeken* 2 (2000).
- Stoffels, H., *Als een briesende leeuw: orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest* (Kampen: Kok, 1995).
- Timmer, 'Zware tijden', *De Waarheidsvriend* (1940).
- Velde, F. ter, 'De kerk in verwarring', *Het Zoeklicht* 18 (1999).
- Velde, F. ter, 'Het geheimenis van Zijn wil', *Het zoeklicht* 17 (2001).
- Veldhuizen, H., 'Geestelijk ontwaken? Confrontatie met hedendaagse stromingen en bewegingen (slot)', *De Waarheidsvriend* (1977).
- Veldhuizen, H., 'Sekten, het geweten van de kerk', *Terdege* 1 (1982).

- Vellenga, S., 'Apocalyptiek in Nederland in de twintigste eeuw. De Maranatha-beweging van Johannes de Heer', in: J.W. Van Henten en O. Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde. Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen* (Zoetermeer: Meinema, 1998) 249-274.
- Vellenga, S., Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland (VU Uitgeverij: Amsterdam 1991).
- Verdam, T., 'Met reikhalzend verlangen. Uitzien naar de komst van Jezus.', *Oogstijdmagazine* (jaar van uitgave onbekend).
- Vlastuin, W. van, 'De wederkomst bij evangelischen en reformatorischen, in: H. van den Belt (e.a.), *Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil?* (Kampen: De Groot Goudriaan, 2010) 123-134.
- Vries, H. de, 'Tekenen van het heil', *Terdege* (2007).
- Vries, P. de, 'Voor het kerkvolk is Samen-op-weg zeer ondoorzichtig', *Terdege* 17 (1994).
- Waal, C. van der, 'Futurologie en de Schrift II', *De Reformatie* 40 (1968).
- Wesseling, J. 'Geen tijd voor de eeuwigheid', *Nader Bekeken* 9 (2003).
- Weber, E., *Apocalyps. Het einde der tijden door de eeuwen heen* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1999).
- Weber, T.P., *Shadow of the second coming. American premillennialism 1875-1925* (Oxford: Oxford University Press, 1979)
- Wieringa, W., *De schorre laatste bazuin. De theologie achter de romanserie De laatste bazuin* (Bedum: Uitgeverij woord en wereld, 2011).
- Williams, G. H., *The radical reformation*, third edition (Ann Arbor: Edwards Brothers, 1992).
- Zegwaard, H., 'Het eschatologische accent van de pinksterbeweging', in: G. Harinck, 'Steek elke pastorie in brand!' *Honderd jaar dwarsverbindingen tussen Pinkstergemeenten en protestantse kerken* (Amsterdam: Historisch documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden)), 2008) 42-47.
- Zwemer, J., *Bevindelijk gereformeerden* (Kampen: Kok, 2001).
- Zwemer, J., *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992).
- Zwi Werblowsky, R.J., 'Eschatology: an overview', in: L. Jones (ed.) *Encyclopedia of religion*, second edition, vol. 4, (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005).
- Auteur onbekend, 'De gemeente door de grote verdrukking?', *Het Zoeklicht* 3 (1974).
- Auteur onbekend, 'Mensen zoals wij', *Gouden Schoven* 8 (1985).
- Auteur Onbekend, 'Nacht in Caïro', *Nader Bekeken* 11 (nov. 1994).
- Auteur Onbekend, 'Wat de pinkstergemeente gelooft en leert.', *Gouden Schooven* 28 (1930).

Internetbronnen

- Begrippenlijst Nederlands-Indië, 'Zending', <http://www.nedindie.nl/Z.htm>, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 19 mei 2012.
- Bibliografie Nederlandse Protestantse Periodieken (BNPP), 'Het zoeklicht', <http://www.hdc.vu.nl/nl/online-informatie/bnpp/titels/index.asp>, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 11 juni 2011.
- Erdee Media Groep, 'Familieblad bij uitstek', http://www.erdeemediagroep.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=77, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 11 juni 2011.
- Het Zoeklicht, 'Magazine', <http://www.zoeklicht.nl/magazine>, Laatste wijziging onbekend, Bezoekt op 11 juni 2011.

- Historici.nl, 'Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960', <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RepertoriumVanNederlandseZendings-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/265519051>, Laatste wijziging onbekend, Bezocht op 19 mei 2012.
- NOS, 'Teleurstelling over uitblijven apocalyps', <http://nos.nl/artikel/242328-teleurstelling-over-uitblijven-apocalyps.html>, laatste wijziging 22 mei 2011, Bezocht op 7 juni 2011.
- Kerkredactie, 'Groeiende aandacht voor 2012-beweging', *Reformatisch Dagblad*, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/groeiende_aandacht_voor_2012_beweging_1_248159, Laatste wijziging 29 februari 2008, Bezocht op 7 juni 2011.
- Kranendonk, W.B., 'Eindtijdprofeten zitten ernaast', *Reformatisch Dagblad*, http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/eindtijdprofeten_zitten_ernaast_1_565022, Laatste wijziging 21 mei 2011, Bezocht op 11 juni 2011.
- Ruiters, T. de, 'Het ontstaan van de pinksterbeweging', Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, <http://www.vpe.nl/index.php?option=content&task=view&id=199>, Laatste wijziging 11 februari 2005, Bezocht op 19 juni 2012.
- Trouw, 'Volgelingen Waddinxveense sekteleider misschien voor zelfmoordactie naar Jordanië', <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2708435/1996/03/25/Volgelingen-Waddinxveense-sekteleider-misschien-voor-zelfmoordactie-naar-Jordanië.dhtml>, Laatste wijziging 25 maart 1996, Bezocht op 21 februari 2012.

Overige bronnen

- Nieuwe Bijbelvertaling (NBV)
- Statenvertaling